ଭାରତୀୟ ଶାକ୍ତ ଧର୍ମ ଦର୍ଶନ ଓ ସଂସ୍କୃତିରେ ମା' ବିରଜା

ଅଧ୍ୟାପକ ରବୀନ୍ଦ୍ର କୁମାର ବେହୁରିଆ

ଭାରତୀୟ ସଂସ୍କୃତିରେ ପ୍ରାକ୍-ବୈଦିକ କାଳରୁ ଶକ୍ତି ଉପାସନାର ଅବିଚ୍ଛିନ୍ନ ଧାରାରୁ ଶାକ୍ତ ଧର୍ମର ଉନ୍ମେଷ ଓ ବିକାଶ ଘଟିଛି । ପ୍ରାକ୍ ବୈଦିକ କାଳୀନ ସିନ୍ଧୁ ସଭ୍ୟତାର ଧ୍ୱଂସାବଶେଷରୁ ପ୍ରତୀକାତ୍ମକ ଓ ଦେବୀ ମୂର୍ତ୍ତି ଉଭୟର ସନ୍ଧାନ ମିଳିଥିବାରୁ ହୃଦବୋଧ ହୁଏ, ବେଦ ରଚନାର ବହୁ ପୂର୍ବରୁ ଶାକ୍ତ ଧର୍ମର ଏକ ବିକଶିତ ଧାରା ପବିତ୍ର ଭାରତ ଭୂମିରେ ପ୍ରବାହିତ ହୋଇଥିଲା । ଶାକ୍ତ ଚେତନାର ଉତ୍ତରଣରେ ଆର୍ଯ୍ୟ ପ୍ରଚେତାବୃନ୍ଦ ବେଦର ଅସଂଖ୍ୟ ମନ୍ତ୍ର ଦର୍ଶନ କରିଥିଲେ । ରକ୍ ବେଦର ବାଗାମୃଣୀ ସୂକ୍ତଠାରୁ ଅଥର୍ବ ବେଦ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ସୁବିସ୍ତୃତ ଏହି ମନ୍ତ୍ର ପୁରାଣ ଯୁଗରେ ଶାକ୍ତ ମୂର୍ତ୍ତିରେ ରୂପାନ୍ତରିତ ହୋଇ ଶାକ୍ତ ଧର୍ମ, ସଂସ୍କୃତି ଓ ଦର୍ଶନର ବ୍ୟାପକ ପ୍ରସାର ଘଟିଥିଲା । ଏହି ଶାକ୍ତ ମୂର୍ତ୍ତିର ପ୍ରାଚୀନତମ ନିଦର୍ଶନ ହେଉଛନ୍ତି ଆଦ୍ୟାଶକ୍ତି ମା' ବିରଜା । ଯାଜପୁରର ଅଧିଷ୍ଠାତ୍ରୀ ଦେବୀ ମା', ବିରଜା ଦ୍ୱିଭୁଜା । ମୂର୍ତ୍ତିତତ୍ତ୍ୱ ଦୃଷ୍ଟିରୁ ବିଚାର କଲେ ଜଣାଯାଏ, ଦ୍ୱିଭୁଜା ଦେବୀ ମା' ବିରଜା ସର୍ବପ୍ରାଚୀନ ମୂର୍ତ୍ତି । ତାଙ୍କ ଧ୍ୟାନରୁ ଜଣାଯାଏ ଯେ, ଦ୍ୱିଭୁଜା ଦେବୀ ବାମ ହସ୍ତରେ ମହିଷରୂପୀ ଦାନବର ପୁଚ୍ଛ ଧରି ଦକ୍ଷିଣ ହସ୍ତରେ ତାଙ୍କ ଶରୀରକୁ ଶୂଳବିଦ୍ଧ କରୁଛନ୍ତି । ଶ୍ର1ବିରଜା ଦେବୀଙ୍କର ବୈଶିଷ୍ଟ୍ୟ ହେଉଛି ତାଙ୍କ ମସ୍ତକରେ ପାଞ୍ଚଗୋଟି ମୁଦ୍ରା ପରିଶୋଭିତ । ସେହିସବୁ ମୁଦ୍ରା ହେଉଛନ୍ତି ଗଣପତି, ନାଗ, ଶକ୍ତି, ଲିଙ୍ଗ ଓ ଚନ୍ଦ୍ର । ପୁରାଣ ବର୍ଣ୍ଣନାନୁସାରେ ଦେବୀ ବିବସନା ହୋଇ ମହିଷାସୁରକୁ ବଧ କରିଥିଲେ ମଧ୍ୟ ଜଗତର ମା' ହିସାବରେ ପୂଜିତା ଦେବୀଙ୍କୁ ଶିଳ୍ପୀ ସଂପୂର୍ଣ୍ଣ ବିବସନା କରି ନଥାନ୍ତି । ଦେବୀ ବିରଜା ମୂର୍ତ୍ତିର ସର୍ବାଙ୍ଗ ବସନ ଭୂଷଣରେ ଆବୃତ । କେବଳ ଅଳଙ୍କାର ଖଚିତ ମସ୍ତକ ବ୍ୟତୀତ ଅଙ୍ଗ ପ୍ରତ୍ୟଙ୍ଗ ଆଦୌ ଦୃଷ୍ଟିଗୋଚର ହୁଏ ନାହିଁ । ତାଙ୍କ ମୁକୁଟରେ ଗଣେଷ, ସର୍ପ, ଯୋନିଲିଙ୍ଗ ଓ ଚନ୍ଦ୍ରଙ୍କ ଅବସ୍ଥିତି ଯୋଗୁଁ ତାହା ସର୍ବଧର୍ମ ସମନ୍ୱୟର ପ୍ରତୀକ ବୋଲି ପ୍ରତୀୟମାନ ହୁଏ ।

ଯାଜପୁରର ଅଧିଷ୍ଠାତ୍ରୀ ଦେବୀ ମା' ବିରଜାଙ୍କର କେବେ କିପରି ଉତ୍ପତ୍ତି ହେଲା, ତାହା ମଧ୍ୟ ସଠିକ୍ ବିବରଣୀ କେହି କହି ପାରିବେ ନାହିଁ । ତଥାପି ଐତିହାସିକ ଓ ପୌରାଣିକ ତଥ୍ୟରୁ ଜଣାଯାଏ, ଯାଜପୁରରେ ଦେବୀ ବିରଜାଙ୍କର ଆବିର୍ଭାବ ତୃତୀୟ ଶତାବ୍ଦୀ ପୂର୍ବରୁ ହୋଇଥିଲା । ବହୁ ପଣ୍ଡିତ ମତବ୍ୟକ୍ତ କରିଛନ୍ତି ଯେ, ବ୍ୟାସକବିଙ୍କ ସଂସ୍କୃତ ମହାଭାରତ ଖ୍ରୀଷ୍ଟପୂର୍ବ ତୃତୀୟ ଶତାବ୍ଦୀରେ ସଂକଳିତ ହୋଇଥିଲା । ସେହି ମହାଭାରତର ଅନ୍ୟ କୌଣସି ତୀର୍ଥକ୍ଷେତ୍ରର ବର୍ଣ୍ଣନା ନଥିବା ସ୍ଥଳେ, ଯାଜପୁରର ଅଧିଷ୍ଠାତ୍ରୀ ଦେବୀ ମା' ବିରଜାଙ୍କର ବର୍ଣ୍ଣନା ରହିଛି ।

''ତତୋ ବୈତରଣୀ ଗଚ୍ଛେତ୍ ସର୍ବପାପ ପ୍ରମୋଚନୀମ୍
ବିରଜାଂ ତୀର୍ଥମାସାଦ୍ୟ ବିରାଚତି ଯଥା ଶଶୀ ।
ପ୍ରଚରେ କୁଳଂ ପୁଣ୍ୟ ଚ ସର୍ବପାପଂ ବ୍ୟପୋହତି
ଗୋ ସହସ୍ର ପଂଳଂ ଲବ୍ଧ୍ୱାପୁନାତି ସ୍ୱକୁଳଂ ନରଂ ।''
(ମହାଭାରତ–ବନପର୍ବ, ୮୩ ଅଧ୍ୟାୟ)

ଏତଦ୍‌ବ୍ୟତୀତ ବିରଜା ମାହାତ୍ମ୍ୟ, ବାୟୁପୁରାଣ, ବ୍ରହ୍ମାଣ୍ଡ ପୁରାଣ, ହରିବଂଶ, ଯାମଳାତନ୍ତ୍ର, କପିଳ ସଂହିତା, ବିଷ୍ଣୁ ପୁରାଣ ଓ କୁବ୍‌ଜିକା ତନ୍ତ୍ର ଆଦି ପୁରାଣ ଦେବୀଙ୍କ ମହିମା ଗାନ କରି ମହିମାନ୍ୱିତ ।

ଯାଜପୁର ସହରର ଦକ୍ଷିଣ ସୀମାରେ ପୁରାଣ ପ୍ରସିଦ୍ଧ ବୈତରଣୀ ନଦୀ କୂଳରେ ପ୍ରାୟ ତିନି ଏକରରୁ ଊର୍ଦ୍ଧ୍ୱ ଭୂମି ଖଣ୍ଡରେ ଦେବୀ ବିରଜାଙ୍କ ମନ୍ଦିର ଅବସ୍ଥିତ । ଏହି ମନ୍ଦିରର ପୂର୍ବ ଉତ୍ତର କୋଣରେ ଖିଲଟେଶ୍ୱର ମନ୍ଦିର, ପଶ୍ଚିମରେ ବିଲେଶ୍ୱର ମନ୍ଦିର, ଦକ୍ଷିଣରେ ବରୁଣେଶ୍ୱର ମନ୍ଦିର ଓ ମଧ୍ୟବର୍ତ୍ତୀ ପଞ୍ଚକୋଶକୁ ବିରଜାକ୍ଷେତ୍ର କୁହାଯାଏ । ଏହି କ୍ଷେତ୍ରର ଅଧିଷ୍ଠାତ୍ରୀ ଦେବୀ ମା' ବିରଜା ।

ଉତ୍କଳର ଏହି କ୍ଷେତ୍ର ଗଦାକ୍ଷେତ୍ର, ଶକ୍ତି କ୍ଷେତ୍ର, ଯଜ୍ଞପୁର, ମହାକ୍ଷେତ୍ର, ପାର୍ବତୀ କ୍ଷେତ୍ର, ଗୌରୀ କ୍ଷେତ୍ର, ଅବିମୁକ୍ତ କ୍ଷେତ୍ର, ନାଭିକ୍ଷେତ୍ର ଓ ବିରଜା କ୍ଷେତ୍ର ରୂପେ ପରିଚିତ ।

''ଉତ୍କଳେ ନାଭିଦେଶଚ ବିରଜା କ୍ଷେତ୍ର ମୁଚ୍ୟତେ
ବିରଜାସ୍ତୁ ମହାଦେବୀ ବିଜୟସ୍ତତ୍ର ଭୈରବଃ ।''
(ତନ୍ତ୍ର ଚିନ୍ତାମଣି, ୫୧ ଶ୍ଳୋକ)

ଏକାବନ ଗୋଟି ଶିବଲିଙ୍ଗ ଧାରଣ କରିଥିବା ଏହି ମହାକ୍ଷେତ୍ର ବିଶ୍ୱର ବିରଳ ପଞ୍ଚ 'ବ' କାରାନ୍ତ ବରାହ, ବିରଜା, ବେଦ, ବିପ୍ର ଓ ବୈତରଣୀ ନଦୀ ସହ ବନଦୁର୍ଗା, ଅଷ୍ଟ ଚଣ୍ଡୀ, ଭୈରବ ଚତୁଃଷ୍ଟୟ, ଦ୍ୱାଦଶ ମାଧବ, ଅଷ୍ଟଭୈରବୀ, ମହାକାଳୀ, ମହା ସରସ୍ୱତୀ, ମହାଲକ୍ଷ୍ମୀ, ଯଜ୍ଞବରାହ, ଶ୍ୱେତବରାହ, ପଞ୍ଚତୀର୍ଥ, ସପ୍ତରେଖା ଏବଂ ମନ୍ଦାକିନୀକୁ ଧାରଣ କରି ସାରା ବିଶ୍ୱରେ ଏକକ ମହୀୟାନ୍ ବିରଜା କ୍ଷେତ୍ର ରୂପେ ପ୍ରତିପାଦନ କରିଆସିଛି । ଏହାକୁ କେବଳ ଅନୁକ୍ଷଣ, ସର୍ବେକ୍ଷଣ, ସମାଲୋଚନା ଓ ପର୍ଯ୍ୟାଲୋଚନା କଲେ ଏହାର ମହତ୍ତ୍ୱ ପ୍ରତିପାଦିତ ହୋଇପାରିବ ।

'ବରାହ ବିରଜା ଦେବୀ ବିପ୍ରା
ବୈତରଣୀ ନଦୀ
ଶୋଭନ୍ତେ କ୍ଷେତ୍ର ରାଜେସ୍ମିନ୍
'ବ' କାରଃ ପଞ୍ଚ ଦୁର୍ଲଭଃ ।'

ଉଡ୍‌ଡ଼ୀୟାନ ତନ୍ତ୍ରରେ ବର୍ଣ୍ଣନା କରାଯାଇଛି –

'ବିରଜା ନାଭିପୀଠସ୍ଥୁ ବାରାହୋ ଭୈରବ କୃତି ।'

ପ୍ରପଞ୍ଚସାର ତନ୍ତ୍ରରେ ବିରଜାଙ୍କୁ ପରିପୂର୍ଣ୍ଣା କୁହାଯାଇଛି ।

'ପୂର୍ଣ୍ଣୋଦରୀଚ ବିରଜା ତୃତୀୟା ଶାଲ୍ମଳୀ ତଥା
ଲୀଳାଖୀ ବତ୍ତୁଳାକ୍ଷୀ ଚ ଦୀର୍ଘଘଣା ତଥୈବଃଚ ।'

ଏହି ଶକ୍ତିପୀଠ ଅସଂଖ୍ୟ ତୀର୍ଥମାନଙ୍କୁ ଧାରଣ ପୂର୍ବକ ମହାକ୍ଷେତ୍ରରେ ପରିଣତ ହୋଇ କ୍ଷେତ୍ରାଧିକାରୀ ଦ୍ୱିଭୁଜା ଦେବୀ ବିରଜାଙ୍କ ଶୁଭାଶିଷ ପ୍ରଦାନ ପୂର୍ବକ ଭକ୍ତଜନମାନସକୁ ଅଭୟ ପ୍ରଦାନ କରି ଆସୁଛି । କୁହାଯାଇଛି ପୁରାଣରେ–

ବିରଜେ ବିରଜା ମାତାଂ ବ୍ରହ୍ମଣାଂ ସପ୍ରତିଷ୍ଠିତା
ଯସ୍ୟା ସଦର୍ଶନାତ୍ ମର୍ତ୍ତ୍ୟୋଃ ନୁନାତ୍ୟା ସପ୍ତମଂ କୁଉମ୍ ।
କାଶୀବାସୀ ବିନାଷ୍ଟାଚ ବିଦୈକଂ ପୁରୁଷୋତ୍ତମ୍
ତତ୍ ଫଳ ଲଭତେ ମର୍ତ୍ତ୍ୟୋ ବିରଜା ମୁଖ ଦର୍ଶନୋ'

ବିଭିନ୍ନ ସମୟରେ ଏଠାରେ ଶାକ୍ତ, ସୌର, ଗାଣପତ୍ୟ, ବୈଷ୍ଣବ, ବୌଦ୍ଧ ପ୍ରଭୃତି ବହୁ ଧର୍ମ ଧାରାର

ପ୍ରବାହ ଏ ଧରାକୁ ପ୍ଲାବିତ କରିଛି । ବିଭିନ୍ନ ଧର୍ମ ସଂପ୍ରଦାୟ ଓ ସେମାନଙ୍କର ପର୍ବପର୍ବାଣି ପରବର୍ତ୍ତୀ ସମୟରେ ହୋଇଛି । ଗବେଷକମାନଙ୍କ ମତରେ ବିରଜା କ୍ଷେତ୍ର ବା ଆଧୁନିକ ଯାଜପୁର ଏକ ସର୍ବଧର୍ମ ସମନ୍ୱୟ କ୍ଷେତ୍ର । ପ୍ରାଚୀନ କାଳରୁ କ୍ଷେତ୍ରାଧିଶ୍ୱରୀ ବିରଜା, କ୍ଷେତ୍ରାଧିଶ୍ୱର ଶ୍ରୀ ବରାହଙ୍କୁ କେନ୍ଦ୍ରକରି ଯେଉଁ ତ୍ରିକୋଣାଗାର କ୍ଷେତ୍ରର ପରିକଳ୍ପନା କରାଯାଇଥିଲା, ସେହି କ୍ଷେତ୍ରରେ ଶୈବ, ଶାକ୍ତ, ବୈଷ୍ଣବ, ସୌର, ଗାଣପତ୍ୟ, ବୌଦ୍ଧ ଇତ୍ୟାଦି ଧର୍ମ ମତବାଦର ବିକାଶ ଘଟିଥିଲା ଓ ପରବର୍ତ୍ତୀ କାଳରେ ସେହି ମତାବାଦଗୁଡ଼ିକର ସମନ୍ୱିତ ସହାବସ୍ଥାନ ଏହି କ୍ଷେତ୍ରକୁ ଗୌରବାବହ ଐତିହ୍ୟରେ ଋଦ୍ଧିମନ୍ତ କରିଛି ।

ଧର୍ମଧାରଣା ଆଚାର ବିଚାର ଓ ଭୌଗଳିକ ଅବସ୍ଥିତିକୁ ଭିତ୍ତିକରି ଅତୀତରେ ଓଡ଼ିଶାର ସାଂସ୍କୃତିକ ଜଗତ ଦୁଇଗୋଟି ମଣ୍ଡଳରେ ବିଭକ୍ତ ହୋଇଥିଲା । ଓଡ଼ିଶାର ଜାତୀୟ ଦେବତା ଜଗନ୍ନାଥଙ୍କୁ ଆଧାର କରି ବୈଷ୍ଣବ ଧର୍ମାଚାର୍ଯ୍ୟମାନେ ଜଗନ୍ନାଥ ମଣ୍ଡଳରେ ବୈଷ୍ଣବ ଧର୍ମର ଭୂୟୋବିକାଶ ଘଟାଇଥିବା ବେଳେ ଶାକ୍ତ ଉପାସକମାନେ ଅଧିଷ୍ଠାତ୍ରୀ ବିରଜା ଦେବୀଙ୍କୁ ଆଧାର କରି ବିରଜା ମଣ୍ଡଳରେ ଶାକ୍ତ ଓ ତାନ୍ତ୍ରିକ ପରଂପରାର ପ୍ରସାର କରିଥିଲେ । ତେବେ ବୌଦ୍ଧ, ଶାକ୍ତ ଓ ତନ୍ତ୍ର ମନ୍ତ୍ରର ସମନ୍ୱୟରେ ସମୃଦ୍ଧ ବିରଜା ମଣ୍ଡଳର ଶାକ୍ତ ଚେତନା କେବଳ ଓଡ଼ିଶାରେ ନୁହେଁ, ଭାରତର ଜନମାନସକୁ ନିରନ୍ତର ଆନ୍ଦୋଳିତ କରି ରଖିଅଛି ବୋଲି କହିଲେ ଅତ୍ୟୁକ୍ତି ହେବ ନାହିଁ । ଇତିହାସ ପୃଷ୍ଠା ଉନ୍ମୋଚନ କଲେ ଜଣାଯାଏ ଖ୍ରୀଷ୍ଟୀୟ ତୃତୀୟ ଚତୁର୍ଥ ଶତକରେ ବିରଜା ମଣ୍ଡଳ ଯାଜପୁର ବୌଦ୍ଧଧର୍ମର ଲୀଳାଭୂମି ଭାବେ ପ୍ରସିଦ୍ଧି ଲାଭ କରିଥିଲା । ଗୁପ୍ତ ରାଜତ୍ୱ କାଳରେ ବ୍ରାହ୍ମଣ୍ୟ ଧର୍ମର ପୁନରୁତ୍ଥାନ ସମୟରେ ବୌଦ୍ଧଧର୍ମକୁ ପ୍ରତିହତ କରିବା ପାଇଁ ମୂର୍ତ୍ତିପୂଜାର ପ୍ରସାର ଦ୍ୱାରା ଭାରତରେ ଅନେକ ବୌଦ୍ଧପୀଠ ଯାଜପୁର ଶକ୍ତି କ୍ଷେତ୍ରର ମାନ୍ୟତା ଲାଭକରିଥିଲା । ଗୁପ୍ତ ଯୁଗରେ ଖ୍ରୀଷ୍ଟୀୟ ଷଷ୍ଠ ଶତାବ୍ଦୀ ବେଳକୁ ଓଡ଼ିଶାରେ ଶକ୍ତି ଉପାସନାର କ୍ରମ ବିକାଶ ଘଟିଥିଲା । ଓଡ଼ିଶାରେ ଶକ୍ତି ଉପାସନାର ଧାରା ଆଦିବାସୀମାନଙ୍କ ସ୍ତମ୍ଭ ଉପାସନାର ବିବର୍ତ୍ତିତ ରୂପ ବୋଲି ଗବେଷକମାନେ କହନ୍ତି । ଶାକ୍ତ ମୂର୍ତ୍ତିମାନଙ୍କ ଉପାସନା ପୂର୍ବରୁ ଓଡ଼ିଶାର ଆଦିବାସୀମାନେ ସ୍ତମ୍ଭେଶ୍ୱରୀଙ୍କୁ ହିଁ ଦେବୀରୂପେ ପୂଜା କରୁଥିବାର ପ୍ରମାଣ ରହିଅଛି । ଖ୍ରୀଷ୍ଟୀୟ ଷଷ୍ଠ ଶତାବ୍ଦୀରେ ରାଜତ୍ୱ କରୁଥିବା ରାଜା ତୁଷ୍ଟିକର ଦେବଙ୍କ କଳାହାଣ୍ଡିର ଟେରାସଂଗ ତାମ୍ର ଫଳକରେ 'ସ୍ତମ୍ଭେଶ୍ୱରୀ ପାଦଭକ୍ତ' ଉଲ୍ଲେଖରୁ ଏହା ହିଁ ଓଡ଼ିଶାର ଶକ୍ତି ପୂଜାର ପ୍ରାଚୀନ ପ୍ରମାଣ ବୋଲି ମନେହୁଏ । ଓଡ଼ିଶାର ପଶ୍ଚିମାଞ୍ଚଳରେ ଶାସନ କରୁଥିବା ଶୁଳ୍କୀ, ଭଂଜ ଓ ରାଷ୍ଟ୍ରକୂଟ ବଂଶର ରାଜାମାନେ ମଧ୍ୟ ସ୍ତମ୍ଭେଶ୍ୱରୀ ଉପାସକ ଥିଲେ । ରାଜକୀୟ ପୃଷ୍ଠପୋଷକତା ଲାଭ କରି ଦୁମାଲ ଜାତୀୟ ଆଦିବାସୀ କନ୍ଧମାନେ ସ୍ତମ୍ଭ ବା ବାଡ଼ିକୁ ଦେବୀ ରୂପେ ପୂଜା କରୁଥିଲେ । ଏହି ସ୍ତମ୍ଭ ପରଂପରାରୁ ହିଁ ଶ୍ରୀ ବିରଜା ଉପାନସନାର ପରିକଳ୍ପନା ସମ୍ଭବ ହୋଇଅଛି । ମାନୁଷୀ ମୂର୍ତ୍ତି ରୂପେ ପୂଜିତ ହେବାର ବହୁ ପୂର୍ବରୁ ବିରଜାଙ୍କୁ ସ୍ତମ୍ଭ ରୂପେ ଅୟମାରମ୍ଭ ଘଟାଇଥିଲେ । ସେହି ଦେବୀ ପୂଜାର ସ୍ମୃତି ବହନ କରି ଏବେ ମଧ୍ୟ ମନ୍ଦିରରେ ଶାରଦୀୟ ପୂଜା କାଳରେ ଆଶା ଦଣ୍ଡ ନାମରେ ପ୍ରସିଦ୍ଧି ରୌପ୍ୟମୟ କାଷ୍ଠଦଣ୍ଡ ଦେବୀଙ୍କ ପ୍ରତିନିଧି ରୂପେ ବହିର୍ଯାତ୍ରା କାଳରେ ପୂଜିତ ହେବାର ବିଧି ପ୍ରଚଳିତ । ଏହି ରୌପ୍ୟମୟ ଦଣ୍ଡର ଉପରି ଭାଗରେ ଶକ୍ତିଙ୍କ ବାହନ ସିଂହ ସ୍ଥାନିତ ହୋଇ ପୂଜା ପାଉଛନ୍ତି । ଅଣ ଆର୍ଯ୍ୟ ଦୁମାଲ ସଂପ୍ରଦାୟ ଦ୍ୱାରା ପୂଜିତ ସ୍ତମ୍ଭକୁ ଆଶ୍ୱିନ ମାସରେ ଶାରଦୀୟ ପୂଜା କାଳରେ ବ୍ରାହ୍ମଣମାନେ ବନଦୁର୍ଗା ରୂପରେ ବିଶେଷ ପୂଜାନୁଷ୍ଠାନ କରନ୍ତି । ସୁତରାଂ ଏହି ସ୍ତମ୍ଭେଶ୍ୱରୀ ଉପାସନାରୁ ଓଡ଼ିଶାରେ ବନଦୁର୍ଗା ଉପାସନାର ଧାରା ଆରମ୍ଭ ହୋଇଥିଲା । ତାହା ଶ୍ରୀବିରଜାଙ୍କ ମାଧ୍ୟମରେ ଓଡ଼ିଶା ତଥା ରାଜ୍ୟ ବାହାରେ କ୍ରମଶଃ ପ୍ରସାରିତ ହେଲା । ସ୍ତମ୍ଭେଶ୍ୱରୀ ଉପାସନାର ଛାୟା ବିରଜାଙ୍କ ପୂଜା ପଦ୍ଧତିରେ ପ୍ରତିଫଳିତ ହେବାର ଲକ୍ଷ୍ୟ କରାଯାଏ । ଦେବୀଙ୍କ ଶାରଦୀୟ ଦୁର୍ଗାପୂଜା କାଳରେ ସ୍ୱତନ୍ତ୍ର ମନ୍ତ୍ର ସହ ବିରଜାଙ୍କୁ ମଧ୍ୟ ବନଦୁର୍ଗା ମନ୍ତ୍ରରେ ପୂଜା କରାଯାଏ । ଓଡ଼ିଶାର ଦୁର୍ଗାପୂଜା ପରଂପରା ବଙ୍ଗୀୟ ଶାକ୍ତ ମତକୁ ଅନୁକରଣ କରିଅଛି । ବଙ୍ଗଳାରେ ବନଦୁର୍ଗା ଭାଣ୍ଡାଳୀ ନାମରେ ଖ୍ୟାତ । ଭାଣ୍ଡାଳୀ ବା ବନଦୁର୍ଗା କାଳୀ ଓ

ବୈଷ୍ଣବୀଙ୍କ ସମ୍ମିଳିତ ରୂପ ବୋଲି ଗବେଷକମାନେ ମତ ଦିଅନ୍ତି । ରାଜା ନହୁଷ ହିଁ ଭାଣ୍ଡାଳୀ ବା ବନଦୁର୍ଗା ପୂଜାର ପ୍ରଚଳନ କରାଇଥିଲେ । ଏଠାରେ ଲକ୍ଷ୍ୟଣୀୟ ଯେ, ବ୍ରହ୍ମାଣ୍ଡ ପୁରାଣରେ ଶ୍ରୀବିରଜାଙ୍କୁ ରାଜା ନହୁଷଙ୍କ ସ୍ୱାଧୀ ପତ୍ନୀ ରୂପେ ବର୍ଣ୍ଣନା କରାଯାଇଅଛି । ଏଥିରୁ ଅନୁମାନ କରାଯାଏ ଯେ, ଓଡ଼ିଶାରେ ସ୍ତମ୍ଭ ଉପାସନା ପରସ୍ମିନ୍ କାଳରେ ବିରଜାଙ୍କଠାରେ ରାଜକୀୟ ଉତ୍ସବ ରୂପେ ପ୍ରତିଫଳିତ ହୋଇ କ୍ରମଶଃ ଓଡ଼ିଶାର ଅନ୍ୟ ପୀଠମାନଙ୍କରେ ବନଦୁର୍ଗା ପୂଜାର ପରିବର୍ତ୍ତିତ ରୂପ ଗ୍ରହଣ କରିଅଛି ।

ଶାକ୍ତ ସଂସ୍କୃତିକୁ ବିରଜା ମଣ୍ଡଳ ଯାଜପୁରର ଦାନ ଅନବଦ୍ୟ । ଯେହେତୁ ଭାରତବର୍ଷର ପ୍ରାଚୀନ ଶକ୍ତି ମୂର୍ତ୍ତିମାନଙ୍କ ମଧ୍ୟରେ ଯାଜପୁରର ଅଧିଷ୍ଠାତ୍ରୀ ବିରଜାଙ୍କୁ ପ୍ରାଚୀନତମ ମହିଷମର୍ଦ୍ଦିନୀ ଦେବୀମୂର୍ତ୍ତି ରୂପେ ଇତିହାସ ମନସ୍କ ଗବେଷକମାନେ ଗ୍ରହଣ କରିଅଛନ୍ତି । ବିରଜାଙ୍କ ଦ୍ୱିଭୁଜ ବିଗ୍ରହକୁ ଐତିହାସିକ ରମାପ୍ରସାଦ ଚାନ୍ଦ ପୂର୍ବ ଗୁପ୍ତଯୁଗୀୟ ବୋଲି କହିଛନ୍ତି । ସୁତରାଂ ଦ୍ୱିଭୁଜା ବିରଜାଙ୍କୁ କେନ୍ଦ୍ର କରି କେବଳ ଓଡ଼ିଶାରେ ନୁହେଁ ସମଗ୍ର ଭାରତରେ ଶାକ୍ତ ଧର୍ମର କ୍ରମବିକାଶ ହୋଇ ଥିଲା । ସେଥିପାଇଁ ଶାକ୍ତପୀଠ ପରଂପରାରେ ବିରଜା ପୀଠକୁ ସ୍ୱତନ୍ତ୍ର ମାନ୍ୟତା ଦିଆଯାଇଅଛି । ଖ୍ରୀଷ୍ଟୀୟ ୬୯୩ରେ ଲିଖିତ ହେବଜ୍ରତନ୍ତ୍ରରେ ଭାରତର ପ୍ରମୁଖ ଚାରିଗୋଟି ଶକ୍ତିପୀଠ ମଧ୍ୟରେ ଉଡ୍ର ବା ଉଡ୍ଡୀୟାନ ପୀଠ ତନ୍ତ୍ର ଜଗତରେ ଆଦ୍ୟପୀଠ ରୂପେ ବର୍ଣ୍ଣନା କରାଯାଇ ବିରଜାଙ୍କୁ ସ୍ଥାନ ଦିଆଯାଇ କୁହାଯାଇଅଛି–

ଓଡ୍ରାଖ୍ୟ ପ୍ରଥମଂ ପୀଠଂ ଦ୍ୱିତୀୟଂ ଜାଳଶୈଳକମ୍
ଓଡ୍ରପୀଠ ପଶ୍ଚିମେତୁ ତଥୈବୋଡ୍ରଶ୍ୱରୀଂ ଶିବାମ୍
କାତ୍ୟାୟନୀଂ ଜଗନ୍ନାଥମୋଡ୍ରେଶଂଚ ପ୍ରପୂଜୟେତ୍ ।

ଏଠାରେ ବିରଜାଙ୍କୁ କାତ୍ୟାୟନୀ ବୋଲି କୁହାଯାଇଅଛି । ଅଷ୍ଟମ ନବମ ଶତକରେ ବିରଜା କାତ୍ୟାୟନୀ ନାମରେ ପରିଚିତ ହେଲେ । ଭୌମରାଣୀ ତ୍ରିଭୁବନ ମହାଦେବୀ ନିଜ ଇଷ୍ଟଦେବୀ କାତ୍ୟାୟନୀଙ୍କ ପରି ପରାକ୍ରମଶାଳୀ ମନେକରୁଥିଲେ । ସେଥିପାଇଁ ତାଙ୍କୁ 'କାତ୍ୟାୟିନୀ ସିଂହାସନାରୂଢା' ବୋଲି ପ୍ରଶସ୍ତି ଗାନ କରାଯାଉଥିଲା । ବାମନ ପୁରାଣରେ କାତ୍ୟାୟନୀଙ୍କ ସଂପର୍କରେ ସର୍ବପ୍ରଥମ ଉଲ୍ଲେଖ ଥିବାର ଦେଖିବାକୁ ମିଳେ । ସେଥିରେ କାତ୍ୟାୟନୀ ଶିବପତ୍ନୀ ରୂପେ ଦର୍ଶାଯାଇ ଦେବତେଜଃସମ୍ଭୂତା ବୈଷ୍ଣବୀ ଶକ୍ତିରୂପେ ବର୍ଣ୍ଣନା କରାଯାଇଛି । ବିଶିଷ୍ଟ ପ୍ରାଚ୍ୟବିଦ୍ୟା ଗବେଷକ ଡଃ ଆର ଜି ଭଣ୍ଡାରକରଙ୍କ ମତରେ ଆଦିମ ଅଧିବାସୀ କାତ୍ୟ ଜାତିଦ୍ୱାରା ଆରାଧିତା ଭାବେ ପରବର୍ତ୍ତୀ କାଳରେ କାତ୍ୟାୟନୀ ନାମରେ ପ୍ରସିଦ୍ଧ ଥିଲେ । ମହନୀୟତା ହେଉଛି, ବିରଜା ଦେବୀ କାତ୍ୟାୟନୀ ନାମରେ ବୈଷ୍ଣବୀ ଦେବୀ ରୂପରେ ଏକତା ଓଡ଼ିଶାରେ ପ୍ରସିଦ୍ଧ ଥିଲେ । ପରେ ଉଡ୍ରପୀଠ ଅଧିଶ୍ୱରୀ ରୂପେ ତାଙ୍କୁ ବିଭିନ୍ନ ତନ୍ତ୍ରଗୁଡ଼ିକରେ ବର୍ଣ୍ଣନା କରାଯାଇଅଛି ।

ଉଡ୍ର ବା ଓଡ୍ର ଦେଶକୁ ଚୀନ ପରିବ୍ରାଜକ ହୁଏନ୍‌ସା ବିରଜା ମଣ୍ଡଳ ସହ ଚିହ୍ନିତ କରିଛନ୍ତି । ତାଙ୍କ ବର୍ଣ୍ଣନାନୁସାରେ ମେଦିନୀପୁର ଜିଲ୍ଲାର ଉତ୍ତରାଞ୍ଚଳ, ବାଲେଶ୍ୱର, କଟକ ଓ ପୁରୀ ଜିଲ୍ଲାର କେତେକ ଅଞ୍ଚଳ ସେତେବେଳେ ଉଡ୍ର ଜନପଦ ନାମରେ ପରିଚିତ ଥିଲା । ଆହୁରି ମଧ୍ୟ ପରିବ୍ରାଜକଙ୍କ ବିବରଣୀରେ ଉଡ୍ର ଦେଶର ରାଜଧାନୀର ଅବସ୍ଥିତି ଯେପରି ଭାବରେ ବର୍ଣ୍ଣନା କରାଯାଇଅଛି, ସେଥିରୁ ତାହା ବର୍ତ୍ତମାନର ଯାଜପୁର ବୋଲି ଐତିହାସିକ ଡ଼ଃ ହରେକୃଷ୍ଣ ମହତାବ ମତ ଦେଇଛନ୍ତି । ସୁତରାଂ ବିରଜା ମଣ୍ଡଳ ଏକଦା ଉଡ୍ର ବା ଓଡ଼ିଶାକୁ ବୁଝାଉଥିଲା ଓ ବିରଜାଙ୍କୁ ଓଡ଼ିଶାର ଅଧିଷ୍ଠାତ୍ରୀ ଦେବୀର ମର୍ଯ୍ୟାଦା ମିଳିଥିଲା । ପରବର୍ତ୍ତୀ କାଳରେ ମହାଶକ୍ତି ବିରଜାଙ୍କ ଅଧିଷ୍ଠାନ ହେତୁ ପୀଠ ପରଂପରାରେ କୌଳଭୂମି ରୂପେ ଉଡ୍ଡୀୟାନ ପୀଠ ରୂପେ ଏହା ପ୍ରସିଦ୍ଧି ଅର୍ଜନ କରିଅଛି । ଜଗନ୍ନାଥ ସଂସ୍କୃତିର ଗବେଷକ ଶ୍ରୀଯୁକ୍ତ ସଦାଶିବ ରଥ ମତଦେଇ କହିଛନ୍ତି – ''ବୈତରଣୀ ତଟାରଭ୍ୟ ଯାବତ୍ ମହେନ୍ଦ୍ର ପର୍ବତଂ'' ତାବତ ଭୂମିର କେନ୍ଦ୍ର ଥିଲା ଉଡ୍ର ଜନପଦ । ସେଥିରୁ ହିଁ ଉଡ୍ଡୀୟାନ ପୀଠର ପରିକଳ୍ପନା ପରବର୍ତ୍ତୀ ସମୟରେ ଆସିଥିବା ସମ୍ଭବ । ପରବର୍ତ୍ତୀ କାଳରେ ଭାରତର ୫୧ଗୋଟି ସିଦ୍ଧ ପୀଠ ମଧ୍ୟରେ ଯାଜପୁର ଏକ ତନ୍ତ୍ରପୀଠ ରୂପେ ସର୍ବଭାରତୀୟ ପ୍ରସିଦ୍ଧି ଅର୍ଜନ କରିଛି ।

ଶାକ୍ତ ଧର୍ମଧାରା ବୌଦ୍ଧ ଓ ଜୈନଙ୍କ ଉପରେ ମଧ୍ୟ ବିଶେଷ ପ୍ରଭାବ ବିସ୍ତାର କରିଥିଲା । ନିରୀଶ୍ୱରବାଦୀ ଜୈନମାନେ ବିରଜା ଉପାସନାରେ ଆକୃଷ୍ଟ ହୋଇ ଚକ୍ରେଶ୍ୱରୀ, ସରସ୍ୱତୀ, କାଳିକା, ଶ୍ୟାମା, ଚଣ୍ଡୀ, ବିଜୟା, ଧାରିଣୀ ପ୍ରଭୃତି ଦେବୀଙ୍କର ଉପାସନା କରିଥିଲେ । 'ଶାକ୍ତତନ୍ତ୍ର'ର 'ସାରସ୍ୱତ କଳ୍ପ, ପ୍ରଭାବରେ ସେମାନେ ଦେବୀ ବିରଜାଙ୍କୁ ମହା ସରସ୍ୱତୀ ଜ୍ଞାନ କରିଥିଲେ । ଜୈନ ସଂପ୍ରଦାୟରେ ମୂର୍ତ୍ତିପୂଜା ଓ ମନ୍ଦିର ନିର୍ମାଣର ପ୍ରେରଣାଦାତ୍ରୀ ହେଉଛନ୍ତି ଦେବୀ ବିରଜା । ଜୈନମାନଙ୍କ ସଦୃଶ ବୌଦ୍ଧମାନେ ମଧ୍ୟ ଶକ୍ତି ଉପାସନାକୁ ଆପଣାର କରିନେଇଥିଲେ । ପରିଣାମ ସ୍ୱରୂପ ବୌଦ୍ଧତନ୍ତ୍ରର ଉନ୍ମେଷ ଘଟି ବଜ୍ରଯାନ, କାଳଚକ୍ରଯାନ ଓ ସହଜଯାନ ପ୍ରଭୃତି ତାନ୍ତ୍ରିକ ପଦ୍ଧତି ଜନ୍ମ ନେଇଥିଲା । ବଜ୍ରଯାନ ତନ୍ତ୍ରସାଧନାର ଚାରିଗୋଟି ମୁଖ୍ୟ ପୀଠ ମଧ୍ୟରେ ଉଡ୍ଡୀୟାନ ଥିଲା ପ୍ରଥମ । ଉଡ୍ଡୀୟାନ ବା ଓଡ଼ିଶାରୁ ବୌଦ୍ଧତନ୍ତ୍ର ଜନ୍ମଲାଭ କରିଥିଲା ବୋଲି ଗବେଷକମାନଙ୍କର ମତ । ବ୍ରହ୍ମଯାମଳ ତନ୍ତ୍ରରେ ବିରଜା ଉତ୍ତ୍ରଦେଶ ଅଧିଷ୍ଠିତା ବୋଲି ଉଲ୍ଲେଖ ଅଛି–

''ରାମେଶ୍ୱରୀ ସେତୁବନ୍ଧେ ବିମଳା ପୁରୁଷୋତ୍ତମେ
ବିରଜା ଉତ୍ତ୍ରଦେଶେଚ କାମାକ୍ଷା ନୀଳ ପର୍ବତେ ।''

ଉଡ୍ଡୀୟାନ ତନ୍ତ୍ରରେ ମଧ୍ୟ ଉଲ୍ଲେଖ ଅଛି–

ଉଡ୍ଡୀୟାନ ପରଂପୀଠଂ ଯତ୍ର ବୈତରଣୀ ନଦୀ
ଉତ୍ତ୍ରଭୂମି ମହାକୌଳ ଯାବତ୍ ମହେନ୍ଦ୍ର ପର୍ବତେ ।''

ଏଥିରୁ ସ୍ପଷ୍ଟ ପ୍ରମାଣିତ ହୁଏ, ବିରଜା ପୀଠ ହିଁ ଉଡ୍ଡୀୟାନ ପୀଠ ଏବଂ ବିରଜାଙ୍କୁ କେନ୍ଦ୍ରକରି ବୌଦ୍ଧ ତନ୍ତ୍ରର ଉନ୍ମେଷ ଓ ବିକାଶ ଘଟିଥିଲା । ବିରଜାପୀଠ, ଲଳିତଗିରି, ରତ୍ନଗିରି, ଷୋଳମ୍ପୁର ପ୍ରଭୃତି ବିରଜା ମଣ୍ଡଳର ବ୍ୟାପକ ଅଞ୍ଚଳ ଓ ବୈତରଣୀ ଅବବାହିକାରୁ ପ୍ରାପ୍ତ ଅସଂଖ୍ୟ ତନ୍ତ୍ରମୂର୍ତ୍ତି ଏହାର ସତ୍ୟତା ପ୍ରତିପାଦନ କରିଥାଏ । ବୌଦ୍ଧ ତନ୍ତ୍ରସାଧକଙ୍କ ଦୃଷ୍ଟିରେ ବିରଜା ଥିଲେ ପ୍ରଜ୍ଞା ପାରମିତା । ଉଡ୍ଡୀୟାନ ତନ୍ତ୍ର ବର୍ଣ୍ଣନାନୁସାରେ ଖ୍ରୀଷ୍ଟପୂର୍ବ କାଳରେ ପ୍ରଜ୍ଞାପାରମିତା ସୂତ୍ର ଏହି ପୀଠରେ ରଚନା କରାଯାଇଥିଲା । ୬୯୫ ଖ୍ରୀଷ୍ଟାବ୍ଦରେ ଯାଜପୁରର ଭୌମରାଜା ପ୍ରଥମ ଶୁଭଙ୍କର ଦେବ ବୌଦ୍ଧ ସନ୍ନ୍ୟାସୀ ପ୍ରଜ୍ଞାଙ୍କ ହସ୍ତରେ ''ଗଣ୍ଡବ୍ୟୂହ'' ଚୀନ ଦେଶର ରାଜା ତେସିଙ୍ଗଙ୍କ ନିକଟକୁ ପ୍ରେରଣ କରିଥିଲେ ଏବଂ ପ୍ରଜ୍ଞା ଏହି ଗଣ୍ଡବ୍ୟୂହର ପ୍ରଜ୍ଞାପାରମିତା ସୂତ୍ରକୁ ହାତରେ ଲେଖି ଚୀନ୍ ସମ୍ରାଟଙ୍କୁ ଅର୍ପଣ କରିଥିଲେ । ବିରଜାପୀଠ ଏବଂ ଏହାର ସନ୍ନିକଟ ପୀଠ ସମୂହରେ ସାଧନାର ସିଦ୍ଧି ଲାଭ କରିଥିବା ଅଗଣିତ ତନ୍ତ୍ର ସାଧକ ଭାରତୀୟ ଶାକ୍ତ ତନ୍ତ୍ରକୁ ସମଗ୍ର ବିଶ୍ୱରେ ପ୍ରସାର କରିଥିଲେ ।

ଦେବୀ ବିରଜା ହେଉଛନ୍ତି ଜଗଜ୍ଜନନୀ, ସୃଷ୍ଟି–ସ୍ଥିତି–ପ୍ରଳୟର ଅଧିକାରିଣୀ । ତାଙ୍କର ପ୍ରସିଦ୍ଧି ପାଇଁ ଓଡ଼ିଶାର ଭୌଗଳିକ ଇତିହାସରେ ବିରଜା କ୍ଷେତ୍ର ଏକ ସ୍ୱତନ୍ତ୍ର ମଣ୍ଡଳ (Zone or Circle) ଅର୍ଥାତ୍ ବିରଜା ମଣ୍ଡଳ ରୂପେ ଆଖ୍ୟାତ ହୋଇ ଜଗନ୍ନାଥ ମଣ୍ଡଳର ଉର୍ଦ୍ଧ୍ୱରେ ଥିଲା । ସ୍କନ୍ଦ ପୁରାଣ (୨–୨–୧୨, ୭୪) ମତରେ–

''ଦକ୍ଷିଣସ୍ୟୋ ଦଧେସ୍ତୀରେ – ନୀଳାଚଳ ବିଭୂଷତମ୍
ଦଶଯୋଜନ ବିସ୍ତୀର୍ଣ୍ଣଂ ଯାବତ୍ – ବିରଜା ମଣ୍ଡଳମ୍ ।''

ଅର୍ଥାତ୍, ଜଗନ୍ନାଥ ମଣ୍ଡଳ ଓ ବିରଜା ମଣ୍ଡଳ ପରସ୍ପର ସଂଯୁକ୍ତ ଥିଲା । ବିରଜା ମଣ୍ଡଳର ଦକ୍ଷିଣସୀମା ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ଜଗନ୍ନାଥ ମଣ୍ଡଳ ଦଶଯୋଜନ ବିସ୍ତୃତ ଥିଲା । ବିରଜା ମଣ୍ଡଳର ସୀମା ନିର୍ଦ୍ଧାରଣ କରିବାକୁ ଯାଇ କୃଷ୍ଣଚନ୍ଦ୍ର ପାଣିଗ୍ରାହୀ କହନ୍ତି – 'ବିରଜା –ପଞ୍ଜିକା' ପ୍ରଚଳିତ ଅଞ୍ଚଳ ହିଁ ବିରଜା ମଣ୍ଡଳ (ଯେପରି ଜଗନ୍ନାଥ ମଣ୍ଡଳରେ 'ଜଗନ୍ନାଥ– ପଞ୍ଜିକା' ମେଦିନପୁର ସମେତ ବର୍ତ୍ତମାନର ସମଗ୍ର ଯାଜପୁର ଜିଲ୍ଲା, କେନ୍ଦୁଝର, ମୟୂରଭଞ୍ଜ ଏବଂ ସିଂହଭୂମି (ବର୍ତ୍ତମାନ ବିହାରରେ) ଜିଲ୍ଲା । ଏହି ମଣ୍ଡଳର ବ୍ୟାପ୍ତି ଉତ୍ତରରେ ହୁଗୁଳୀ (ଆଧୁନିକ ଗଂଗା) ନଦୀଠାରେ ଦକ୍ଷିଣରେ ମହାନଦୀର ଦକ୍ଷିଣ ତୀର ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ବ୍ୟାପ୍ତଥିଲା ।

କେବଳ ବିରଜା ଦେବୀଙ୍କର ବୈଶିଷ୍ଟ୍ୟ ବ୍ୟାଖ୍ୟାନ କଲେ ଏକ ପୁରାଣ ହେବ । ଏ ସମ୍ବନ୍ଧରେ ଅଧିକ ଜାଣିବାକୁ ହେଲେ ମହାଭାରତ, ବ୍ରହ୍ମପୁରାଣ, ବାୟୁ ପୁରାଣ, ହରିବଂଶ ବିରଜା କ୍ଷେତ୍ର ମାହାତ୍ମ୍ୟ, କପିଳ ସଂହିତା, କୁବ୍ଜିକା ତନ୍ତ୍ର,

ମନ୍ତ୍ର ମହାର୍ଣ୍ଣବ ସ୍କନ୍ଦ ପୁରାଣାଦି ଗ୍ରନ୍ଥ ଅଧ୍ୟୟନ କରିବାକୁ ହେବ । ସେ ଯାହା ହେଉନା କାହିଁକି, ନିମ୍ନରେ ସଂକ୍ଷିପ୍ତ ଭାବରେ ଦେବୀଙ୍କୁ ସୋମବଂଶୀ ରାଜାମାନେ ବିଶେଷତଃ ଯଯାତିକେଶରୀ (୧ମ ଓ ୨ୟ ଯଯାତି) ଶ୍ରଦ୍ଧା, ଭକ୍ତି ଓ ସମ୍ମାନର ସହିତ ନିଜର ଇଷ୍ଟଦେବୀ ରୂପେ ଉପାସନା କରୁଥିଲେ ତାହା କତିପୟ ହେତୁ ବା କାରଣ ନିମ୍ନରେ ପ୍ରଦତ୍ତ ହେଲା–

(କ) ବିରଜେ ବିରଜା ମାତା ବ୍ରହ୍ମଣାଂ ସଂପ୍ରତିଷ୍ଠିତା
ଯସ୍ୟାଃ ସଦର୍ଶନାନ୍ ମର୍ତ୍ତ୍ୟଃ ପୁନାତ୍ୟା ସପ୍ତମଂ
କୁଳମ୍’’
ଏ କୈବାହଂ ଜଗତ୍ୟତ୍ର ଦ୍ୱିତୀୟାକା ମମାପରା
ପଶ୍ୟେତାଂ ଦୃଷ୍ଟମଯ୍ୟେବ ବିଶନ୍ତୋ ମଦ୍‌ବିଭୂତୟଃ ।
କାତ୍ୟାୟନୀଂ– ଜଗନ୍ନାଥଂ ଉଡ୍ରେଶଂ ଚ ପ୍ରପୂଜୟେତ୍’’
(ଚଣ୍ଡୀପୁରାଣ)

(ଖ) କପିଳ ସଂହିତା–

କଥୟାମି ମହାପୁଣ୍ୟଂ ବିରଜାଖ୍ୟଂ ସୁନିର୍ମଳମ୍
ଯତ୍‌କ୍ଷେତ୍ରଂ ସୃଷ୍ଟିରକ୍ଷାର୍ଥଂ ବ୍ରହ୍ମଣାଚକୃତଂ ପୂରା ॥
ତତ୍ରଶ୍ରୀ ବିରଜାଦେବୀ ଭୁକ୍ତିମୁକ୍ତି ପ୍ରଦାୟିନୀ
ସାଧକାନାଂ ହିତାର୍ଥାୟ ବିରଜା ଉତ୍କଳେ ସ୍ଥିତ ॥

(ଗ) ନାଭିଗୟାର ମହାତ୍ମ୍ୟ –

ତତ୍ର ଶ୍ରୀ ବିରଜାକ୍ଷେତ୍ରେ ଦେବ୍ୟା ଇଶାନ୍ କୋଣତଃ
ଗୟାନାଭି ମହାପୁଣ୍ୟଃ ପିତୃଣାଂ ମୁକ୍ତିଦାୟକଃ ॥
ତତ୍ର ପିଣ୍ଡଂ ପ୍ରଯଚ୍ଛନ୍ତି ନରାଯେ ବୀତକଳ୍ମଷାଃ
ପିତୃ ନୃଦ୍ଧୃତ୍ୟ ନରକାତ୍ ତେବ୍ରଜନ୍ତି ପଦଂ ହରୋଃ ॥

(ଘ) ବୈତରଣୀ ତୀର୍ଥର ବୈଶିଷ୍ଟ୍ୟାବଳୀ–

ମଧ୍ୟେ ବହତି କଲ୍ୟାଣୀ ଗଂଗା ହର ବରାହୟୋଃ
ବୈତରଣାଖ୍ୟୟ ଗଂଗା ଯାଭୁବି କୀର୍ତ୍ତ୍ୟତେ ବୁଧୈଃ ॥
ଆସ୍ତ ବୈତରଣୀ ନାମ ନଦୀ ତୈଲୋକ ବିଶ୍ରୁତା
ସାବତୀର୍ଣ୍ଣା ଗୟାକ୍ଷେତ୍ରେ ପିତୃଣାଂ ତାରଣାୟ ବୈ ॥
(ବାୟୁ ପୁରାଣ, ୨ୟ ଭାଗ, ଶ୍ଳୋକ ୪ ଓ ୫)

ତତୋ ବୈତରଣୀଂସର୍ବେ ପାଣ୍ଡବା ଦ୍ରୋପଦୀ ତଥା
ଅବତୀର୍ଯ୍ୟ ମହାଭାଗା ସ୍ତର୍ପୟନ ଚକ୍ରିରେ ପିତୃନ୍ ॥
(ମହାଭାରତ, ବନ ପର୍ବ)

ଆସ୍ତେ ବୈତରଣୀ ତତ୍ର ସର୍ବ ପାପ ହରାନଦୀ
ଯସ୍ୟାଂ ସ୍ନାତ୍ୱା ନରଶ୍ରେଷ୍ଠ ସର୍ବ ପାପୌଃ ପ୍ରମୁଚ୍ୟତେ ॥
(ବ୍ରହ୍ମ ପୁରାଣ)

ଅଭିନବ ଯଯାତି ନଗରରେ ଯଯାତି କେଶରୀ ବିରଜା ମନ୍ଦିରର ପଶ୍ଚାଦ୍‌ଭାଗରେ ଅବସ୍ଥିତ ବ୍ରହ୍ମକୁଣ୍ଡ ନିକଟରେ ଦଶାଶ୍ୱମେଧ ଯଜ୍ଞ କରିଥିଲେ । ସେଥିପାଇଁ ସମଗ୍ର ଯାଜପୁର କାଳକ୍ରମେ ବିରଜା ନଗର ବା ବିରଜା ନଗରୀ ପରିବର୍ତ୍ତେ ଯଜ୍ଞପୁର ବା ଯାଜପୁର ନାମରେ ଅଭିହିତ ହେଲା । ସୁଖର କଥା, ଅଦ୍ୟାବଧି ଯାଜପୁର ସହରର ନୂଆ ବସ୍‌ଷ୍ଟାଣ୍ଡ ନିକଟରେ ଯାଗେଶ୍ୱରପୁର ନାମରେ ଗ୍ରାମଟିଏ ଅଛି । ଡ଼ଃ କୃଷ୍ଣଚନ୍ଦ୍ର ପାଣିଗ୍ରାହୀ ପ୍ରଥମ ଯଯାତିଙ୍କୁ ଦଶାଶ୍ୱମେଧ ଯଜ୍ଞ ନିମନ୍ତେ କାନ୍ୟକୁବ୍‌ଜରୁ ୧୦ହଜାର ବ୍ରାହ୍ମଣ ଆନୟନ, ଶୁଭସ୍ତମ୍ଭ, ଦଶାଶ୍ୱମେଧ ଘାଟ ଓ ସପ୍ତମାତୃକା ମୂର୍ତ୍ତିର ନିର୍ମାଣ ରୂପେ ଶ୍ରେୟଃ ପ୍ରଦାନ କରିଥିଲେ ମଧ ସେ ପରବର୍ତ୍ତୀ ସମୟରେ ତାଙ୍କର ମତ ପରିବର୍ତ୍ତନ କରି ପ୍ରଥମ ଯଯାତି ସ୍ଥାନରେ (ଦ୍ୱିତୀୟ ଯଯାତି–ଚଣ୍ଡୀହର)ଙ୍କ ସ୍ୱୀକାର/ଗ୍ରହଣ କରିଛନ୍ତି ।

ଡ଼ଃ ହରେକୃଷ୍ଣ ମହତାବ– ଉତ୍କଳରେ ପ୍ରଚଳିତ କିମ୍ବଦନ୍ତୀ, ରାଧାନାଥ ଗ୍ରନ୍ଥାବଳୀ (ଯଯାତି କେଶରୀ) ଓ ସୋମବଂଶୀ ଦ୍ୱିତୀୟ ଯଯାତିଙ୍କ ସୁବର୍ଣ୍ଣପୁର (ଆଧୁନିକ ସୋନପୁର)ରୁ ପ୍ରଦତ୍ତ ମରଞ୍ଜପୁର – ତାମ୍ର ଶାସନକୁ ଅନୁସରଣ କରି ସେଗୁଡ଼ିକର ସମନ୍ୱୟରେ ଏକ ଅଭିନବ ଅଭିମତ ପ୍ରଦାନ କରିଥିଲେ ମଧ ତାହା ସର୍ବାଙ୍ଗ ରୂପେ ଗ୍ରହଣୀୟ ନୁହେଁ ।

ତାମ୍ର ଫଳକ ଓ ଶିଳାଲେଖାରୁ ଯେଉଁ ବଂଶର ନାମ ମିଳେ, ତାହା କେଶରୀ ବଂଶ ବୋଲି ସଂଖ୍ୟାଧିକ ଐତିହାସିକ ସ୍ୱୀକାର କରିଛନ୍ତି । ତେଣୁ ପ୍ରାୟ ସମସ୍ତ ଐତିହାସିକ ସେମାନଙ୍କୁ ସୋମବଂଶୀ କେଶରୀ ବୋଲି

ଗ୍ରହଣ କରିଛନ୍ତି କିନ୍ତୁ ଡ଼ଃ ହରେକୃଷ୍ଣ ମହତାବଙ୍କ ମତରେ ବିରଜାଙ୍କର ପ୍ରିୟ ବାହନ ସିଂହ (କେଶରୀ) ଯଯାତି କେଶରୀଙ୍କୁ ପ୍ରାଣଦଣ୍ଡ ରକ୍ଷା କରିଥିବାରୁ ଉତ୍କଳ ସିଂହାସନ ଆରୋହଣ ପରେ ଯଯାତି (୧ମ) ନିଜକୁ କେଶରୀ ଆଖ୍ୟାରେ ଭୂଷିତ କରିଥିବା ସଂପୂର୍ଣ୍ଣ ଭ୍ରମାତ୍ମକ । କାରଣ ପ୍ରଥମ ଯଯାତି ପୂର୍ବରୁ ସୋମଗୁପ୍ତ ବଂଶରେ ଅନ୍ୟୂନ ୪/୫ ଜଣ କେଶରୀ ଉପାଧିଧାରୀ ରାଜା ଥିଲେ । ସେମାନେ ହେଲେ ଦ୍ୱିତୀୟ ଇନ୍ଦ୍ରବଳ ଓରଫ ଭବଦେବ ରଣ କେଶରୀ ଚିନ୍ତାଦୁର୍ଗ, (୬ଷ୍ଠ ପିଢ଼ି) ହର୍ଷଗୁପ୍ତଙ୍କର ଦ୍ୱିତୀୟ ପୁତ୍ର ରଣ କେଶରୀ(୯ମ ପିଢ଼ି) ଉଦ୍ୟୋତ କେଶରୀ (ମହାଭବଗୁପ୍ତ) (୧୮ଶ ପିଢ଼ି), ଲଲାଟେନ୍ଦୁ କେଶରୀ (ମହା ଶିବଗୁପ୍ତ) (୧୯ପିଢ଼ି) ପୁରଞ୍ଜୟ କେଶରୀ (୨୦ ପିଢ଼ି) ଓ ପରିଶେଷରେ (୨୧ଶ ପିଢ଼ି)/କର୍ଣ୍ଣଦେବ ଓରଫ କର୍ଣ୍ଣକେଶରୀ ବା ସୁବର୍ଣ୍ଣ କେଶରୀ । ତେଣୁ ମାଦଳାପାଞ୍ଜିରେ ପ୍ରଦତ୍ତ ଅଧିକାଂଶ ସୋମବଂଶୀ ରାଜାଙ୍କୁ ଅମୁକ – କେଶରୀ ବୋଲି ଉଲ୍ଲେଖ କରିବା ଅମୂଳକ ନୁହେଁ ।

କିମ୍ବଦନ୍ତୀ ଅନୁସାରେ (ଦ୍ୱିତୀୟ, ଯଯାତି) ଯଯାତି କେଶରୀ ବିରଜାଙ୍କୁ ନିଜ ବଂଶର ଦେବୀ ରୂପେ ଗ୍ରହଣ କରି ପୂଜା – ଉପାସନା କରୁଥିଲେ ଏବଂ ବୈତରଣୀର ଶାଖା ନଦୀ ମନ୍ଦାକିନୀ ନଦୀ ତୀରରେ (ବିରଜା ମନ୍ଦିରର ଅନ୍ତଃପାତୀ) ଗୋଟିଏ ରାଜପ୍ରାସାଦ ନିର୍ମାଣ କରିଥିଲେ ଯାହାର ସ୍ମୃତି ବହନ କରି ଏକ ବିସ୍ତୀର୍ଣ୍ଣ ପ୍ରାନ୍ତର ମଧ୍ୟରେ ନଅର –ପଦା (Place of Site) ନାମକ ଏକ ସୁ–ଉଚ୍ଚ ମାଟି ମୁଣ୍ଡିଆ (Earthern Mound) ଦୃଷ୍ଟିଗୋଚର ହୁଏ ।

ପ୍ରାକ୍ ଚଣ୍ଡୀହର କାଳୀନ ବିରଜା କ୍ଷେତ୍ରର ସାଂସ୍କୃତିକ ଅବସ୍ଥା – ପ୍ରତାପରୁଦ୍ର ଦେବଙ୍କ ସଭା ପଣ୍ଡିତ କବି ଡ଼ିଂଡ଼ିମ ଜୀବନ ଦୋଚାର୍ଯ୍ୟଙ୍କ ରଚିତ ''ଭକ୍ତି ଭାଗବତ'' ମହାକାବ୍ୟରେ ବର୍ଣ୍ଣିତ ଅଛି ଯେ ଉଦ୍ୟୋତ କେଶରୀଙ୍କ ଗୁରୁ (ଯେ କି ଦ୍ୱିତୀୟ ଯଯାତିଙ୍କର ମଧ ଗୁରୁଥିଲେ) ଭବଦେବ ପୃଥିବୀ (ସମଗ୍ର ଉତ୍କଳ) ତନ୍ତ୍ରସାଗର (ବୌଦ୍ଧତନ୍ତ୍ର)ରେ ନିମଜ୍ଜିତ ଥିଲାବେଳେ ସେ ତାଙ୍କୁ ଉଦ୍ଧାର କରିଥିଲେ, ଯଥା–

ଉଦ୍ୟୋତ କେଶରୀ କୁଳସ୍ୟ ଗୁରୁର୍ବଭୁଜ
ତେଷୁ ପ୍ରସିଦ୍ଧ ମହିମା ଭବଦେବ ନାମ ।।
ସୋମେଶ୍ୱର କୁଳସ୍ୟ ସମର୍ଚନୀୟୋ
ବଂଶ ସତେନ କୃତିନୈବ କୃତ ପ୍ରତିଷ୍ଠା ।।
ଯେନୋଦ୍ଧୃତେ ସକଳ ବିସ୍ତୃତ ଯନ୍ତ୍ରସାରେ
ତନ୍ତ୍ରାର୍ଣ୍ଣବେ ମହତି ମଜ୍ଜତି ସର୍ବ ଲୋକଃ ।।

(J. K. H. R. S. Vol.-1)

ଏ ଶ୍ଳୋକର ତାତ୍ପର୍ଯ୍ୟ ହେଉଛି ଯେ ଭବଦେବ ତନ୍ତ୍ରବାଦକୁ ଲୋପକରି ବୈଦିକ ଧର୍ମର ପୁନଃ ସ୍ଥାପନାର୍ଥେ ଯଯାତିକେଶରୀ(୨ୟ) ତଥା ତାଙ୍କର ଧର୍ମନୀତିରେ ଯେଉଁ ପରଂପରା ପ୍ରତିଷ୍ଠା କରିଥିଲେ ତାହା ଉଦ୍ୟୋତ କେଶରୀ ତାଙ୍କର ଗୁରୁ ଭବଦେବଙ୍କ ସାହାଯ୍ୟରେ ସଂପୂର୍ଣ୍ଣ କରିଥିଲେ ।

ଦ୍ୱିତୀୟ ଯଯାତି ଯାଜପୁର ସିଂହାସନ ଅଧିକାର ପରେ ତା'ର ନାମ ଦେଲେ ଅଭିନବ ଯଯାତି ନଗର । ସେଠାରେ ଚଣ୍ଡୀହର ଯଯାତି ସ୍ଥାପନ କରିଥିବା କୀର୍ତ୍ତି ସକଳ କିମ୍ବଦନ୍ତୀ ଆକାରରେ ଉତ୍କଳର ପୁରପଲ୍ଲୀରେ ସର୍ବତ୍ର ପ୍ରଚଳିତ ଅଛି । ଏହି କିମ୍ବଦନ୍ତୀ ଅନୁସାରେ ସେ ଯାଜପୁର କ୍ଷେତ୍ରରେ ଦଶାଶ୍ୱମେଧ ଯଜ୍ଞର ଅନୁଷ୍ଠାନ ପାଇଁ କନୌଜ (ପ୍ରାଚୀନ କାନ୍ୟକୁବ୍ଜ)ରୁ ଦଶହଜାର ଶ୍ରୋତ୍ରିୟ ବ୍ରାହ୍ମଣ ଅଣାଇ ଥିଲେ । ଏକଥା ନିମ୍ନୋକ୍ତ ବହୁ ପ୍ରଚଳିତ ଶ୍ଳୋକରୁ ଜଣାପଡ଼େ, ଯଥା–

କନୌଜ ଦେଶାତ୍ ସ୍ୱୟମାହତା ଯେ
ଦଶାଶ୍ୱମେଧାୟ ପୁରାବି ଧାତ୍ରା ।
ମର୍ତ୍ତ୍ୟସ୍ଥିତା ସ୍ୱର୍ଗଗତାଶ୍ଚ ବିପ୍ରା
ସ୍ତେଭ୍ୟୋ ଦ୍ୱିଜେଭ୍ୟଃ ପ୍ରଦଦାମି ଚାର୍ଘ୍ୟମ୍ ।।

(ଆଚାର୍ଯ୍ୟ, ପ୍ୟାରୀମୋହନ । ଉତ୍କଳ ଇତିହାସ, ୧୮୭୫)

ଚଣ୍ଡୀହର ଯଯାତିକେଶରୀ ଯଜ୍ଞ ମାଧମରେ ଦେବୀ ବିରଜାଙ୍କୁ ବୌଦ୍ଧ ଧର୍ମ ସାଂସ୍କୃତିକ ପରଂପରା (ଭୌମଙ୍କର ଯୁଗୀୟ) କବଳରୁ ମୁକ୍ତକରି ଏକ ପ୍ରସିଦ୍ଧ ଶାକ୍ତ ଦେବତା ରୂପେ ପୁନଃ ପ୍ରତିଷ୍ଠିତ କରାଇଥିବାରୁ ଦେବୀ ବିରଜାଙ୍କ ପ୍ରତି ତାଙ୍କର ଶ୍ରଦ୍ଧା ଓ ଭକ୍ତି ସମ୍ମାନ ବହୁଗୁଣିତ ହେବା ସ୍ୱାଭାବିକ । ଯଯାତି କେଶରୀ ତନ୍ତ୍ରବାଦର ମୂଳୋତ୍ପାଟନ

କରି ବୈଦିକ ଧର୍ମର ପୁନଃ ପ୍ରତିଷ୍ଠା ପୂର୍ବକ ଅକ୍ଷୟ କୀର୍ତ୍ତି ଅର୍ଜନ କରିଯାଇଛନ୍ତି । କେବଳ ତାଙ୍କର ପ୍ରଚେଷ୍ଟା ଫଳରେ ଆଜି ଦେବୀ ବିରଜା ଏକ ସାତ୍ତ୍ୱିକ ଗୁଣ ସଂପନ୍ନ (ବିରଜା ରଜଃ ରହିତ ଅର୍ଥାତ୍ ନିଷ୍କଳଙ୍କ ଶକ୍ତି ଦେବୀ ରୂପେ ସାବିତ୍ରୀ ମନ୍ତ୍ରରେ ପୂଜା ପାଉଛନ୍ତି ।)

ପୂର୍ବ ପ୍ରଦତ୍ତ କୀର୍ତ୍ତି ତାଲିକାରୁ ଅଧିକାଂଶ ଶାକ୍ତ କୀର୍ତ୍ତିଗୁଡ଼ିକୁ ଚଣ୍ଡୀହର ଯଯାତିଙ୍କ ନାମରେ ଆରୋପ କରାଗଲେ ଅସଂଗତ ହେବନାହିଁ । ଅଠରନଳାର ବାମତୀରସ୍ଥ ଗ୍ରାମ ଚଣ୍ଡେଶ୍ୱର (ଚଣ୍ଡୀଶ୍ୱର) ଓ ଚଣ୍ଡେଶ୍ୱର ମହାଦେବ ତାଙ୍କରି କୀର୍ତ୍ତି । କାରଣ ସେ ଥିଲେ ଉଭୟ ଚଣ୍ଡୀ (ଦୁର୍ଗା) ହର ଶିବ ଅର୍ଥାତ୍ ଅର୍ଦ୍ଧନାରୀଶ୍ୱରଙ୍କର ପରମ ଉପାସକ । ଏକଥା ତାଙ୍କ ନାମ (ଚଣ୍ଡୀହର)ରୁ ସୂଚିତ ହୁଏ । ତାଙ୍କର ମରଞ୍ଜମୁର ଦାନପତ୍ରରେ ଉଲ୍ଲେଖ ଅଛିକି ସେ ସୁବର୍ଣ୍ଣପୁର (ଆଧୁନିକ ସୋନପୁର)ର ଅଧିଷ୍ଠାତ୍ରୀ ଦେବୀ ଭଗବତୀ ପଞ୍ଚାମ୍ବରୀ ଭଦ୍ରାମ୍ବିକାଙ୍କର ପରମ ଭକ୍ତ ଥିଲେ । ଅନ୍ୟାନ୍ୟ ତାମ୍ର ଲେଖାମାନଙ୍କରୁ ଜଣାଯାଏ ଯେ ଚଣ୍ଡୀହର ଜଣେ ପ୍ରଧାନ ଚଣ୍ଡୀ ବା ଦେବୀ ଉପାସକ ଥିଲେ । ତେଣୁ ବିରଜାଙ୍କ ପ୍ରତି ତାଙ୍କର ନିଷ୍ଠା ଓ ଭକ୍ତି ରହିବା ସ୍ୱାଭାବିକ ।

ଉତ୍କଳ ଅଧିକାର ପରେ ଚଣ୍ଡୀହର ସୁବର୍ଣ୍ଣପୁର ପରିହାର କରି ଶାକ୍ତ କ୍ଷେତ୍ର ବିରଜା ନଗରରେ ଅବସ୍ଥାନ କରିବାକୁ ଲାଳାୟିତ ହେଲେ । କାରଣ ମହାଭାରତ ଯୁଗରୁ ଆରମ୍ଭ କରି ତତବଧି ବିରଜା କ୍ଷେତ୍ର ଏକ ବିଶିଷ୍ଟ ଶାକ୍ତ କ୍ଷେତ୍ର ରୂପେ ସମଗ୍ର ଉତ୍କଳ ତଥା ଭାରତରେ ପ୍ରସିଦ୍ଧି ଲାଭ କରିଥିଲା । ଯଜ୍ଞ ମାଧ୍ୟମରେ ଦେବୀ ବିରଜାଙ୍କର ସଂସ୍କାର କରିବା ଥିଲା ମୂଳ ଲକ୍ଷ୍ୟ ।

ଦ୍ୱାଦଶ ଶତାବ୍ଦୀ ବେଳକୁ ଓଡ଼ିଶାରେ ତନ୍ତ୍ର ସାଧନାର ଉନ୍ମେଷ ଘଟିଲାଣି । ପଶ୍ଚିମ ଓଡ଼ିଶାରେ ଶାବରତନ୍ତ୍ରର ଚର୍ଚ୍ଚା ଓ ପ୍ରୟୋଗ ଚାଲିଥାଏ । ଦକ୍ଷିଣ କୋଶଳ ବା ପାଟଣାଗଡ଼ ତନ୍ତ୍ର ଚର୍ଚ୍ଚାରେ ମୁଖ୍ୟପୀଠ ଥିଲାବେଳେ ପାଟଣେଶ୍ୱରୀ, କୋଶଳେଶ୍ୱରୀ, ସମଲେଶ୍ୱରୀ, ମାଣିକେଶ୍ୱରୀ, ସ୍ତମ୍ଭେଶ୍ୱରୀ ବା ଖମ୍ଭେଶ୍ୱରୀଙ୍କ ପୂଜାର୍ଚ୍ଚନା ଚାଲିଥାଏ । ତନ୍ତ୍ର ବିଶାରଦ ଧନ୍ୱନ୍ତରୀ ଗୁରୁ ରୂପେ ସାଧକ ସାଧିକାମାନଙ୍କୁ ତନ୍ତ୍ର ଶିକ୍ଷା ଦେଉଥାନ୍ତି । ସେହି ସମୟରେ ଓଡ଼ିଶାର ସାତଜଣ ସାଧିକା ଥିଲେ । ଜ୍ଞାନଦେଇ ମାଲୁଣୀ, ନିତେଇ ଧୋବଣୀ, ଲୁହୁକୁଟି ଲୁହୁରାଣୀ, ସୁକୁଟି ଚମାରୁଣୀ, ପତର ସଉରୁଣୀ, ଗଂଗା ଗଉଡୁଣୀ ଓ ଶୁଆ ତେଲୁଣୀ । ଯାଜପୁରର ନିତେଇ ଧୋବଣୀ ବୋଧହୁଏ ସେଠାରେ ଶିକ୍ଷା ପାଇ ଦେବୀ ବିରଜାଙ୍କୁ ସାଧନାରେ ସିଦ୍ଧି କରାଇ ବହୁ ଅଲୌକିକ ସିଦ୍ଧିର ଅଧିକାରିଣୀ ହୋଇଥାନ୍ତି । ପ୍ରବାଦ ଅଛି, କାଉଁରୀ କାମଚଣ୍ଡୀ ଦେଶର କିମିଆ (ଗାରେଡ଼ିବିଦ୍ୟା) ଜାଣିଥିବା ଟିକେଇ ବା ପିତେଇ ପତର ସଉରୁଣୀ ନାମରେ ଜଣେ ସ୍ତ୍ରୀ ଲୋକ ଗୋଟିଏ ବରଗଛରେ ଚଢ଼ି ମନ୍ତ୍ରବଳରେ ଉଡ଼ି ଉଡ଼ି ଆସୁଥାଏ । ତା'ର ଉଦ୍ଦେଶ୍ୟ ତନ୍ତ୍ରର ଦେବତା ଶ୍ରୀଜଗନ୍ନାଥଙ୍କୁ ଦର୍ଶନ କରିବ । ପୁରୀ ନିକଟସ୍ଥ ଚାରିନଳା ଗ୍ରାମ ନିକଟରେ ସେ ବରଗଛ ଉଡ଼ିଯିବା ଯୋଗୁଁ ତା'ର ଛାଇ ପୋଖରୀ ଭିତରେ ପଡ଼ିଲା । ନିତେଇ ଧୋବଣୀ ସେତେବେଳକୁ ଯାଜପୁର ଛାଡ଼ି ସେହି ଗାଁରେ ରହି ଶ୍ରୀଜଗନ୍ନାଥଙ୍କ ଦର୍ଶନ କରୁଥାଏ । ନିଜର କୌଳିକ ବୃତ୍ତି ଅନୁଯାୟୀ ଗାଁର ଲୋକଙ୍କର ଲୁଗାପଟା ଆଣି ସେଇ ପୋଖରୀରେ କାଚୁଥାଏ । ବିରଜାଙ୍କ ଦୟାରୁ ସେ ତନ୍ତ୍ର ବିଦ୍ୟାରେ ପାରଙ୍ଗମ ହୋଇଯାଇଛି । ଛାଇ ଦେଖି କିମିଆଁ ବଳରେ ଉକ୍ତ ଗଛକୁ ବନ୍ଧନ କରିଦେଲା । ଗଛ ସେଇଠି ତଳକୁ ଓହ୍ଲାଇ ଅଟକି ଗଲା । ଲୋକେ ସେହିଦିନୁ ସେହି ଗଛକୁ କାଉଁରୀ ବରଗଛ ବୋଲି କହନ୍ତି । ପିତେଇ ହାରିଯାଇ ନିତେଇର ଶରଣ ନେଇଗଲା । ଦୁହେଁ ସଂଗାତ ବସିଲେ । ପରେ ନିତେଇ ଧୋବଣୀ ସାଥୀରେ ପିତେଇ ଯାଜପୁର ଆସି ବସବାସ କରୁଥିଲା ବୋଲି ଜନଶ୍ରୁତି ଅଛି ।

ମନ୍ତ୍ରୀ ବାସୁଦେବ ସେନାପତି କେଶରୀ ବଂଶର ରାଜାମାନଙ୍କ ପ୍ରତି ବୀତସ୍ପୃହ ହୋଇ ଉଠିଲେ । ଦାକ୍ଷିଣାତ୍ୟରୁ ଚୋଡଗଙ୍ଗଦେବଙ୍କୁ ଓଡ଼ିଶା ଜୟ କରିବା ନିମନ୍ତେ ଡ଼ାକି ଆଣିଲେ । ଚୋଡଗଙ୍ଗଦେବ ଥିଲେ ବୀର ଓ ଉତ୍ସାହୀ ଯୁବକ । ତାଙ୍କର ବିଭିନ୍ନ ଶାସ୍ତ୍ରରେ ପାଣ୍ଡିତ୍ୟ ମଧ୍ୟ ଥିଲା । ତଥାପି ତନ୍ତ୍ରଶାସ୍ତ୍ରରେ ଥିଲା ତାଙ୍କର ବିଶେଷ ଆଗ୍ରହ । ସେ ଓଡ଼ିଶା ଆସିବା ନିମନ୍ତେ ନିଜ ମା'

ରାଜସୁନ୍ଦରୀଙ୍କ ଅନୁମତି ଚାହିଁଲେ । ରାଣୀ ରାଜସୁନ୍ଦରୀଙ୍କର ପୁରୀଠାରେ ନିତେଇ ଧୋବଣୀଙ୍କ ସହିତ ସାକ୍ଷାତ ହୋଇଥିଲା । ପୁରୀରେ ନିତେଇଙ୍କ ତନ୍ତ୍ରବିଦ୍ୟା ସାଧନ ପ୍ରତି ରାଣୀ ରାଜସୁନ୍ଦରୀ ଆକୃଷ୍ଟ ହୋଇଥିଲେ ଓ ଦୁହେଁ ସଂଗାତ ବସିଥିଲେ । ଚୋଡଗଙ୍ଗ ଦେବ ମାତାଙ୍କଠାରୁ ଚିଠି ଧରି ଯାଜପୁରଠାରେ ମନ୍ତ୍ରୀ ବାସୁଦେବଙ୍କ ମାଧ୍ୟମରେ ଉପସ୍ଥିତ ହେଲେ ।

ନିତେଇ ଧୋବଣୀଙ୍କ ସହିତ ଚୋଡଗଙ୍ଗଦେବଙ୍କ ପ୍ରଥମ ସାକ୍ଷାତ କଥା ମାଦଳାପାଞ୍ଜିରେ ବର୍ଣ୍ଣିତ ହୋଇଛି– ଏଥକୁ ସେ ନିତେଇ ଧୋବଣୀକୁ ଦେଖିଲା ସେ ଭାତ ରାନ୍ଧୁଅଛି । ଗୋଡ ଗୋଟାଏ ଜାଳୁଅଛି । ଏହା ଡ଼ାକ ଶୁଣି କୋଡପୁଅକୁ ଚୁଲିରେ ଦେଇ ଏହାକୁ କଥା କହିଲା ।

ଚୋଡଗଙ୍ଗ ଦେବ ଏଭଳି ଅଲୌକିକ ଶକ୍ତି ସମ୍ପନ୍ନା ତାନ୍ତ୍ରିକାକୁ ଆଗରୁ କେବେ ଭେଟି ନଥିଲେ । ସେ ମା' ପଠାଇଥିବା ଚିଠିଟି ଦେଇ ନିଜର ପରିଚୟ ଦେଲେ । ନିତେଇ ସଙ୍ଗାତଙ୍କର ପତ୍ର ପଢ଼ି ଖୁସିହେଲା କହିଲା– ପୁଅ ! ତୁ ନିଶ୍ଚୟ ଓଡ଼ିଶା ଖଣ୍ଡରେ ରାଜ୍ୟ କରିବୁ । କେଶରୀ ବଂଶ ଧ୍ୱଂସ ପାଇବ । ମାତ୍ର ପ୍ରଥମେ ତୁ ବେତାଳ ସାଧନା କର । ମା' ବିରଜାଙ୍କ କୃପାରୁ ତୁ ବେତାଳ ସିଦ୍ଧି ପାଇବୁ । ବେତାଳମାନେ ତୋ ବୋଲରେ ରହିଲେ, କେଶରୀମାନଙ୍କର ସୈନ୍ୟ ସାମନ୍ତ ପରାସ୍ତ ହୋଇଯିବେ । ବେତାଳମାନେ ରାତାରାତି ଶହ ଶହ ସୈନ୍ୟଙ୍କୁ କେଉଁଆଡେ ଉଡ଼ାଇ ନେବେ । ଚୋଡଗଙ୍ଗ ଦେବ ନିତେଇ ଧୋବଣୀଙ୍କୁ ଗୁରୁ ରୂପେ ଗ୍ରହଣ କଲେ । ଶାବର ବିଦ୍ୟା ଶିକ୍ଷା ଓ ପ୍ରୟୋଗ କରିବା ସହିତ ମା' ବିରଜାଙ୍କ କୃପାଲାଭ କରି ବେତାଳ ସାଧି ନିତେଇ ମା' ନଗ୍ରଦେବୀ କିଳତା–ମହାପଶୁ ମନିନ୍ତ କେଶରୀ ବଂଶ ରାଜା । ସିଦ୍ଧ ରାଜାଙ୍କୁ ଉଚ୍ଛନ୍ନ କରାଇ ରାଜା କଲା । ଏ ରାଜା ଶାବର ବିଦ୍ୟାରେ ପରିପୂର୍ଣ୍ଣ । ଏହାଙ୍କୁ ଆଗେ ଚଢ଼ାଇ ଉଡ଼ି ନଯାଇପାରେ ।

ଚୋଡଗଙ୍ଗଦେବ ଦ୍ୱାଦଶ ଶତାବ୍ଦୀର ପ୍ରାରମ୍ଭରେ ସୁବର୍ଣ୍ଣ କେଶରୀଙ୍କୁ ହରାଇ ଓଡ଼ିଶା ଅଧିକାର କଲେ । ବାସୁଦେବ ବାହିନୀପତି ଚୋଡଗଙ୍ଗ ଦେବଙ୍କୁ ସମସ୍ତ ପ୍ରକାର ରାଜକୀୟ ସାହାଯ୍ୟ ପ୍ରଦାନ କରିଥିଲେ ବୋଲି ଇତିହାସ କହେ । ସୁବର୍ଣ୍ଣ କେଶରୀ ଅପୁତ୍ରିକ ଥିଲେ । ନିଜର ଏକମାତ୍ର କନ୍ୟା ନନ୍ଦିକା ଚୋଡଗଙ୍ଗ ଦେବଙ୍କୁ ପତି ରୂପେ ନ ପାଇ ଆତ୍ମହତ୍ୟା କରିଥିଲେ । ସୁବର୍ଣ୍ଣ କେଶରୀ ଶେଷରେ ତପସ୍ୱୀ ଜୀବନ ଯାପନ କରିଥିଲେ ।

ମାଦଳା ପାଞ୍ଜିରେ ଉଲ୍ଲେଖ ଅଛି – ''ଏ ରାଜା (ଚୋଡଗଙ୍ଗଦେବ) ବହୁତ ମନ୍ତ୍ର ଯନ୍ତ୍ର ଜାଣନ୍ତି । ଚୋଡଗଙ୍ଗ ଦେବ ଯାଜପୁର କଟକରେ ରାଜା ହୋଇ ବାସୁଦେବ ବାହିନୀପତିଙ୍କୁ ମନ୍ତ୍ରୀ କରାଇଥିଲେ ।'' ପରବର୍ତ୍ତୀ ସମୟରେ ନିତେଇ ଧୋବଣୀଙ୍କୁ ରାଜା ଉଚିତ ମର୍ଯ୍ୟାଦା ପ୍ରଦାନ କରିଥିଲେ । ବିରଜା ମଣ୍ଡଳ ଯାଜପୁର ତଥା ଦେବୀ ବିରଜା ହେଉଛନ୍ତି ଓଡ଼ିଶାର ପ୍ରଥମ ଶାକ୍ତ ଉପାସନାର ପ୍ରତୀକ ।

ବହୁ ପ୍ରାଚୀନ କାଳରୁ ଓଡ଼ିଶା ଦୁଇଟି ସାଂସ୍କୃତିକ ମଣ୍ଡଳରେ ବିଭକ୍ତ ହୋଇଆସିଛି । ଗୋଟିଏ ଜଗନ୍ନାଥ ବା ଶ୍ରୀକ୍ଷେତ୍ର ମଣ୍ଡଳ, ଅନ୍ୟଟି ବିରଜା ମଣ୍ଡଳ ବା ଯାଜପୁର ମଣ୍ଡଳ । ଏହି ଦୁଇଟି ପାଇଁ ଦୁଇଗୋଟି ପଞ୍ଜିକା ପ୍ରଚଳିତ ହୋଇଆସିଛି । ଗୋଟିଏ ହେଲା ଜଗନ୍ନାଥ ପଞ୍ଜିକା ଓ ଅନ୍ୟଟି ବିରଜା ପଞ୍ଜିକା । ମା' ଶ୍ରୀବିରଜା ଓ ବରାହଙ୍କୁ ଆଶ୍ରୟ କରି ପୂଜା ପର୍ବ ପାଳନ ଶ୍ରୀବିରଜା କ୍ଷେତ୍ରରେ ସ୍ୱାତନ୍ତ୍ର୍ୟ ଅଟେ । ଏତଦ୍‌ବ୍ୟତୀତ ବିବାହ, ଉପନୟନ, ଗୃହପ୍ରତିଷ୍ଠା ଓ ଯଜ୍ଞବିଧାନ ଆଦି ନିର୍ଦ୍ଧାରଣରେ ଉଭୟ ପଞ୍ଜିକା ମଧ୍ୟରେ ମତ ପାର୍ଥକ୍ୟ ପରିଲକ୍ଷିତ ହୁଏ । ଶ୍ରୀବିରଜା କ୍ଷେତ୍ରରେ ସ୍ନାନଯୋଗ ଗୁରୁତ୍ୱପୂର୍ଣ୍ଣ ଓ ଏହାର ସ୍ୱତନ୍ତ୍ର ଦିବସ ପାଳନ ନିର୍ଦ୍ଧାରିତ ହୋଇଥାଏ । ଗଂଗା, ବୈତରଣୀ ସ୍ନାନଯୋଗରେ ବିରଜା କ୍ଷେତ୍ରରେ ବରାହ ଦେବଙ୍କର ଜନ୍ମ ଓ ଦୋଳ ଆଦି ପର୍ବ ଅଛି, ଯାହାକି ସ୍ୱତନ୍ତ୍ର ଭାବେ ପାଳିତ ହୁଏ । ବିଶେଷତଃ, ବିରଜା କ୍ଷେତ୍ରରେ ପାଳନ କରାଯାଉଥିବା ପର୍ବପର୍ବାଣିର ପ୍ରାଧାନ୍ୟ ରହିଛି । ଯଥା– (୧) ଦେବୀଙ୍କର ଶୟନ– ଭାଦ୍ରବ ଶୁକ୍ଳ ଅଷ୍ଟମୀ (ରାତ୍ରିକାଳ) (୨) ଦେବୀଙ୍କର ପାର୍ଶ୍ୱ ପରିବର୍ତ୍ତନ ଭାଦ୍ରବ ଶୁକ୍ଳ ଚତୁର୍ଦ୍ଦଶୀ (ରାତ୍ରିକାଳ) (୩) ଦେବୀଙ୍କର ଷୋଡ଼ଶ ଦିବସୀୟ ପୂଜା– ଆଶ୍ୱିନ କୃଷ୍ଣ ଅଷ୍ଟମୀ (୪) ଦେବୀଙ୍କର ସିଂହଧ୍ୱଜ ଅଧିବାସ–

ମହାଳୟା ଅମାବାସ୍ୟା (୫) ଦେବୀଙ୍କର ରଥଯାତ୍ରା (୯ଦିନ) – ଆଶ୍ୱିନ ଶୁକ୍ଳ ପ୍ରତିପଦଠାରୁ ୯ଦିନ (୬) ଦେବୀଙ୍କର ପଞ୍ଚମ ହୋମ – ଆଶ୍ୱିନ ଶୁକ୍ଳ ନବମୀ (୭) ମହିଷବଳି – ଆଶ୍ୱିନ ଶୁକ୍ଳ ନବମୀ (୮) ପଟ ବିସର୍ଜନ– ଆଶ୍ୱିନ ଶୁକ୍ଳ ଦଶହରା (୯) ଦେବୀଙ୍କ ରଥ ନିର୍ମାଣ ଶୁଭାରମ୍ଭ– ଭାଦ୍ରବ ଶୁକ୍ଳ ଦ୍ୱାଦଶୀ (୧୦) ଦେବୀଙ୍କର ସ୍ୱନକ୍ଷତ୍ର ଦିବସ – ତ୍ରିବେଣୀ ଅମାବାସ୍ୟା ।

ବିରଜା ହିଁ ପରମ ତତ୍ତ୍ୱମୟୀ ବୈଦିକ ଦେବୀ ସାବିତ୍ରୀ । ବାରମାସରେ ତେର ବ୍ରତ ତାଙ୍କ ପୀଠରେ ପାଳନ ହେଉଥିଲେ ହେଁ ଆଶ୍ୱିନ ମାସରେ ପାଳିତ ଶରତକାଳୀନ ଦୁର୍ଗୋତ୍ସବ ଆଶ୍ୱିନ ମାସରେ ପାଳିତ ଶରତକାଳୀନ ଦୁର୍ଗୋତ୍ସବ ତନ୍ମଧ୍ୟରେ ପ୍ରଧାନ । ମାର୍କଣ୍ଡେୟ ପୁରାଣ ଅନ୍ତର୍ଗତ ସପ୍ତଶତୀ ଚଣ୍ଡୀ ବର୍ଣ୍ଣିତ ଶାରଦୀୟ ମହୋତ୍ସବ ପ୍ରଥମେ ପୁଣ୍ୟତୋୟା ବୈତରଣୀ ତଟବାସିନୀ ବିରଜାଙ୍କଠାରୁ ଆରମ୍ଭ ହୋଇ ଅନ୍ୟତ୍ର ପ୍ରସାର ଲାଭ କରିଥିଲା । ପୀଠ ବିଶେଷରେ ସ୍ୱତନ୍ତ୍ର ବିଧି ସମ୍ପନ୍ନ ହୋଇ ଶରତକାଳୀନ ଶାକ୍ତ ପର୍ବ ଏକ ଭବ୍ୟ ପରମ୍ପରା ସୃଷ୍ଟି କଲା । ଏଯାବତ୍ ବିରଜାଙ୍କ ପୀଠରେ ସେହି ପରମ୍ପରା ଅବ୍ୟାହତ ରହିଛି । ଶକ୍ତି ପଲ୍ଲବୋକ୍ତ ପଦ୍ଧତିରେ ଆର୍ଦ୍ରାନକ୍ଷତ୍ରଯୁକ୍ତ ମୂଳାଷ୍ଟମୀଠାରୁ ଉତ୍ତରାଷାଢ଼ା ନକ୍ଷତ୍ରଯୁକ୍ତ ମହାନବମୀ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ଷୋଡଶ ଦିନାତ୍ମକା ପୂଜା ସମ୍ପନ୍ନ କରାଯାଇ ଶ୍ରବଣା ନକ୍ଷତ୍ର ଯୁକ୍ତ ଶୁକ୍ଳ ଦଶମୀରେ ବିଜୟ ମହୋତ୍ସବ ପାଳନ କରାଯାଏ । ପ୍ରତ୍ୟହ ଶକ୍ତି ପଲ୍ଲବୋକ୍ତ ତନ୍ତ୍ରବିଧିରେ ପୂଜା, ହୋମ, ଚଣ୍ଡୀପାଠ ପ୍ରଭୃତି ପାରମ୍ପରିକ ରୀତିରେ ଦେବୀଙ୍କର ମହାପାର୍ବଣ ଅନୁଷ୍ଠିତ ହୁଏ । ବିରଜାଙ୍କ ଶାକ୍ତ ରଥଯାତ୍ରା ଏହି ମହାପାର୍ବଣର ବିଶେଷ ବିଧି । ଅମାବାସ୍ୟାଠାରୁ ମହାନବମୀ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ବିରଜାଙ୍କ ବିଜେ ପ୍ରତିମା ରଥରେ ନଅଥର ମନ୍ଦିର ପ୍ରଦକ୍ଷିଣ କରନ୍ତି । ଏହି ପର୍ବର ମହାହୋମ ଶାକ୍ତ ତନ୍ତ୍ରର ଏକ ଉଚ୍ଚାଙ୍ଗ ଉପାସନା । ମହାନବମୀ ଦିନ ରଥ ଭ୍ରମଣ ପରେ ବିଜେ ପ୍ରତିମା ସୁସଜ୍ଜିତ ବିମାନରେ ଲାଖବିନ୍ଧା ପଡ଼ିଆକୁ ବିଜେ ହୋଇଥାନ୍ତି । ଚାରି ଦିଗକୁ ଶର ନିକ୍ଷେପ କରି ଲାଖବିନ୍ଧା ପାଳନ କରାଯାଏ । ଏହା ପରେ ତନ୍ତ୍ରୋକ୍ତ ବଳି ପ୍ରଦାନ କରାଯାଏ । ବିଜୟା ଦଶମୀରେ ବିଜୟୋତ୍ସବ ପାଳନ କରାଯାଏ । ଶାକ୍ତ ସଂସ୍କୃତିର ଉତ୍ତରଣରେ ଅନ୍ୟାନ୍ୟ ପୀଠ ସମୂହରେ ଏବଂ ବ୍ୟକ୍ତିଗତ, ପାରିବାରିକ ତଥା ସାମାଜିକ ମାଙ୍ଗଲ୍ୟ କାମନାରେ ଏହି ପୀଠ ଅନୁରୂପ ଶରତ କାଳୀନ ମହୋତ୍ସବ ପାଳନ ହୋଇ ଦୁର୍ଗୋତ୍ସବ ଏକ ପାରଂପରିକ ସ୍ୱରୂପ ଗ୍ରହଣ କରିଛି । ଦେବୀ ବିରଜା ହିଁ ମହିଷମର୍ଦ୍ଦିନୀ ଦୁର୍ଗା ପୂଜା ପାର୍ବଣର କେନ୍ଦ୍ର ବିନ୍ଦୁ । ପରବର୍ତ୍ତୀ କାଳରେ ଏହା ତ୍ରିଦିନାତ୍ମକ ନବରାତ୍ର ଓ ଷୋଡ଼ଶ ଦିବସୀୟ ଶରତକାଳୀନ ଦୁର୍ଗୋତ୍ସବ ରୂପେ ବିଶ୍ୱ ପ୍ରସିଦ୍ଧି ଲାଭ କରିଥିଲା । ଏକ ସାର୍ବଜନୀନ ମହୋତ୍ସବ ରୂପେ ଏହା ଜନମାନସକୁ ଉଦ୍‌ବୁଦ୍ଧ କରିଥିଲା । ସଂକ୍ଷେପରେ କହିଲେ, ଶକ୍ତିରୂପୀ ବିରଜାଙ୍କ ପୂଜାର ପ୍ରଭାବରେ ବିଭିନ୍ନ ପୀଠ ଓ ମନ୍ଦିରରେ ବହୁଭୁଜା ମୂର୍ତ୍ତି ଉପସ୍ଥାପିତ ହୋଇ ଶାକ୍ତ ଧର୍ମ ଓ ସଂସ୍କୃତିକୁ ଦ୍ରୁତ ପ୍ରସାର କରିଥିଲା ।

ଭାରତୀୟ ସଂସ୍କୃତିରେ ମୂର୍ତ୍ତି ପୂଜାର ଉନ୍ମେଷ କାଳରୁ ରଥଯାତ୍ରା ସବୁ ପ୍ରବର୍ତ୍ତିତ ହୋଇଛି । ଅନାଦି କାଳରୁ ପ୍ରଚଳିତ ମୂର୍ତ୍ତିପୂଜା ସହିତ ରଥଯାତ୍ରାର ଅୟମାରମ୍ଭ ଯେ ଅଙ୍ଗାଙ୍ଗୀଭାବେ ଜଡ଼ିତ, ଏହା ସ୍ପଷ୍ଟ । ବାସ୍ତବିକ ବୈଦିକ ଯୁଗରୁ ରଥଯାତ୍ରାର ଯେ ଉଦ୍ଭବ ଘଟିଛି, ଏହା ବହୁ ପାଶ୍ଚାତ୍ୟ ଗବେଷକଙ୍କର ମତ ।

ପୁରୀ ବିମଳା ମନ୍ଦିରରେ ଷୋଡ଼ଶ ରାତ୍ରି ପୂଜା ସଦୃଶ କ୍ଷେତ୍ରାଧିଶ୍ୱରୀ ମା'ବିରଜାଦେବୀଙ୍କର ଷୋଡ଼ଶ ରାତ୍ରି ପୂଜା ମୂଳାଷ୍ଟମୀଠାରୁ ଆରମ୍ଭ ହୋଇ ଦଶହରା ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ସମାରୋହ ସହକାରେ ପାଳନ କରାଯିବା ସଂଗେ ସଂଗେ ଏହି ଅବସରରେ ମା'ବିରଜାଙ୍କର ରଥଯାତ୍ରା ମଧ୍ୟ କରାଯାଏ ।

ଏହି ସର୍ବଶକ୍ତିମୟୀ ବିରଜାଙ୍କର ରଥର ନାମ 'ସିଂହଧ୍ୱଜ' ବା 'ବିଜୟ ରଥ' । ପବିତ୍ର ସୁନିଆଁ ତିଥିରେ ରଥର ଶୁଭାରମ୍ଭ ହୋଇ ଆଶ୍ୱିନ ଅମାବାସ୍ୟାରେ ପୂର୍ଣ୍ଣତା ଲାଭକରେ । ପୁରୀର ଦେବୀ ସୁଭଦ୍ରାଙ୍କ ଦେବଦଳନ ରଥ ସଦୃଶ ଏହି ରଥର ଉଚ୍ଚତା ୪୫ହାତ ୧୨ ଆଙ୍ଗୁଳି । ୧୦୨୮ଖଣ୍ଡ କାଠରେ ନିର୍ମିତ ୩ଗୋଟି କଳସଯୁକ୍ତ ଏହି

ରଥରେ ୧୨ ମାସର ପ୍ରତୀକ ୧୨ଗୋଟି ଚକ ଓ ଚକଗୁଡ଼ିକର ପରିଧି ପ୍ରତ୍ୟେକ ୨୫୨ ଆଙ୍ଗୁଳି । ଏହି ରଥରେ ପାଞ୍ଚ ଗୋଟି ଶ୍ୱେତ ବର୍ଣ୍ଣର ଅଶ୍ୱମୂର୍ତ୍ତି ସଂଯୋଜିତ କରାଯାଏ । ସେମାନଙ୍କର ନାମ ଅସ୍ତି, ଭାତି, ପ୍ରିୟ ନାମ ଓ ରୂପ । ରଥର ଚତୁଃପାର୍ଶ୍ୱରେ ଚବିଶ ପାର୍ଶ୍ୱଦେବତାଙ୍କ ସମାବେଶ । ସେମାନଙ୍କର ନାମ ଅଗ୍ନି ଦେବତା, ପ୍ରଜାପତି, ଦୈବତଚନ୍ଦ୍ର, ଦୈବତ, ଇଶାନ, ଆଦିତ୍ୟ, ଗାର୍ହପତ୍ୟ, ମନ୍ତ୍ର, ଭଗ, ଅର୍ଯ୍ୟମା, ସବିତାଧି ତ୍ୱଷ୍ଟା, ପୁଷ୍ପା, ଇନ୍ଦ୍ରାଗ୍ନି, ବାୟୁ, କାମଦେବ, ମୈତ୍ରତ୍ୟବାରୁଣ, ଭ୍ରାତୃବ୍ୟ,ବିଷ୍ଣୁ ବାସବ, ବିଶ୍ୱଦେବ, ରୁଦ୍ର, କୁବେର, ଅଶ୍ୱିନୀ କୁମାର ଓ ବ୍ରହ୍ମାଧି ଦୈବତ୍ । ରଥ ନିର୍ମାତାଙ୍କ ନାମ ଆଦିବାକ୍ । ରଥର ରକ୍ଷିତା ମହାମାୟା ଦ୍ୱାରପାଳିକା, ମନ୍ଦାକିନୀ, ବୃନ୍ଦା, କୁଶଭଦ୍ରା ଓ ଯମୁନା । ରଥଶକ୍ତି ବ୍ରହ୍ମଚାରିଣୀ । ସାରଥୀ ବେଦର ବ୍ରହ୍ମାରଥ ଦଉଡ଼ିର ନାମ– ସ୍ୱର୍ଣ୍ଣଚୂଡ଼ । ରଥର ଶୀର୍ଷ ଦେବତା ଉଗ୍ର ନୃସିଂହ । ରଥ ଧ୍ୱଜାଧିଷ୍ଠାତ୍ରୀ ମହାତ୍ରିପୁରସୁନ୍ଦରୀ । ଏହି ରଥକୁ ୬ ବର୍ଣ୍ଣ କପଡ଼ାରେ ଆବୃତ କରାଯାଏ ।

ଏବେକାର ରଥର ଉଚ୍ଚତା ୩୪ ହାତ ବା ୫୫ ଫୁଟ୍ । ରଥ ଆବରଣ – କୃଷ୍ଣ– ଲୋହିତ–ପୀତ । ରଥ ରକ୍ଷିକା – ମହା ସରସ୍ୱତୀ, ଉର୍ଦ୍ଧ୍ୱ ଦେଶରେ ମହାନୃସିଂହ । ରଥର ଶକ୍ତି ବ୍ରହ୍ମଚାରିଣୀ । ରଥର ସାରଥି– ଚତୁର୍ମୁଖ– ବ୍ରହ୍ମା । ରଥ ଚକର ପରିଧି – ୨୫୨ ଆଙ୍ଗୁଳି କିନ୍ତୁ ଏବେ ଗୋଲେଇ ୧୨ ଫୁଟ(୪/୪) ରଥ କାଠ ସଂଖ୍ୟା– ୧୦୧୭ ବା ୧୦୨୮ ଖଣ୍ଡ ଯାଏ ଋକ୍ ସଂହିତାର ସମସ୍ତ ସୂକ୍ତ ସହ ତୁଳନୀୟ । ନେତର ନାମ – ଚୈତେନ୍ୟ ସତ୍ତା । ରଥ ନିର୍ମାତା– ଆଦିବାକ୍ । ଏହି ରଥର ବିଭିନ୍ନ ଅଂଶକୁ ୩୨ଭାଗରେ ବିଭକ୍ତ କରାଯାଇଥାଏ କିନ୍ତୁ ଏବେ ଏହା ନୂତନ ଶୈଳୀରେ ନିର୍ମିତ ହେଉଅଛି । ଏହାର ବିଭିନ୍ନ ଅଂଶକୁ ଉଚ୍ଚତା, ନାହିଆ, ହାଣ୍ଡି, ଚକ, ଧାରଣା, ଆଡ଼ ଧାରଣା, ଲମ୍ବାଧାରଣା, ସୁନାଖୁଣ୍ଟ, ଦାଣ୍ଡିଆ ଖୁଣ୍ଟ, ଚୌକି, ଭରତ, ମାଢି, ଥାକ, ମୁଖରଥ, ଚୌକ, ଘର୍ଘର, ଜନକ ମଣ୍ଡଳୀ ଖୁଣ୍ଟ, ଆଡୁଆ, ଅଁଳା, ଛକ, ତଳମୂଳ ଦୁଆଛକ, ଦାଣ୍ଡିଆ ତଳ, ରଥନିୟନ୍ତ୍ରିକା (ବ୍ରେକ) ପରି ବିଭିନ୍ନ ନାମରେ ଭାଗ କରାଯାଇ କରାଯାଉଅଛି ।

ବିରଜା ଦେବୀ ତ୍ରିମହାଶକ୍ତିଯୁକ୍ତା ବର୍ଷ ଭିତରେ ସ୍ୱନକ୍ଷତ୍ର ଦିବସ ଏବଂ ସାବିତ୍ରୀ ଅମାବାସ୍ୟାରେ ସାବିତ୍ରୀ ରୂପରେ, ଶାରଦୀୟ ଦୁର୍ଗୋତ୍ସବରେ ମାହେଶ୍ୱରୀ ରୂପରେ ଓ ଅନ୍ୟ ଦିବସମାନଙ୍କରେ ବୈଷ୍ଣବୀ ରୂପରେ ପୂଜା ପାଇଥାନ୍ତି । ରଥଯାତ୍ରା ସମୟରେ ମହାଦେବୀ ସୁସଜ୍ଜିତରଥ ଉପରେ ବିଜେ କରି ବେଢାକୁ ନଅଥର ପରିକ୍ରମା କରିବା ପୂର୍ବକ ଭକ୍ତମାନଙ୍କୁ ଦର୍ଶନ ଦେଇଥାନ୍ତି ।

ଯେ ପଶ୍ୟନ୍ତି ରଥାରୂଢଂ ଭ୍ରମନ୍ତି ମାମ୍ବିକାଂ ପୁନଃ
ତେ ପଞ୍ଚପାତ କୈର୍ମୁକ୍ତା ଯାନ୍ତିତସ୍ୟାଃ ସ୍ୱରୂପତାମ୍ ।

ବ୍ରହ୍ମାଣ୍ଡ ପୁରାଣରେ ଲେଖାଅଛି– ରଥୋପବିଷ୍ଟା ଆଦ୍ୟାଦେବୀ ମା' ବିରଜାଙ୍କୁ ଦର୍ଶନ କଲେ ଭକ୍ତ ତା'ର ପଥସୁନା ପାତକରୁ ମୁକ୍ତହୋଇ ଦେବୀଙ୍କ ସାନ୍ନିଧ ଲାଭ ପୂର୍ବକ ବୈକୁଣ୍ଠ ଲୋକ ପ୍ରାପ୍ତ ହୋଇଥାଏ । ତେଣୁ ପୁନଃ ଜନ୍ମରୁ ମୋକ୍ଷ ହୋଇଥାଏ–

ଦୋଳେଚ ରାଧିକା, ଦେବୀ ଚାପେଚ କୁମାରୀଂ ତଥା
ରଥେତୁ ବିରଜାଂ ଦୃଷ୍ଟବା ପୁନଃ ଜନ୍ମ ନ ବିଦ୍ୟତେ ।

ମହନୀୟତା ହେଉଛି, ଅନ୍ୟ ଶକ୍ତି ପୀଠମାନଙ୍କର ଶାରଦୀୟ ପୂଜା ପଦ୍ଧତିଠାରୁ ବିରଜାଙ୍କର ପୂଜାପଦ୍ଧତି ସଂପୂର୍ଣ୍ଣ ଭିନ୍ନ । ୧୬୦୧ରେ ଦେବୀଙ୍କର ବିଭିନ୍ନ ବେଶ ସହିତ ବିବିଧ ମନ୍ତ୍ରର ପ୍ରୟୋଗ କରାଯାଏ । ମୂଳାଷ୍ଟମୀ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ତଥା ଶାରଦୀୟ ପୂଜାକାଳୀନ ଜପ ଓ ହୋମ ପ୍ରଭୃତି ସମୟରେ ବନଦୁର୍ଗା ମନ୍ତ୍ର ବିରଜାଙ୍କର ମୂଳମନ୍ତ୍ର ରୂପେ ବ୍ୟବହୃତ ହୁଏ । କିନ୍ତୁ ମହାଷ୍ଟମୀ ରାତ୍ରିରେ ଦେବୀ ବିରଜାଙ୍କୁ ଉଗ୍ରଚଣ୍ଡୀ ମନ୍ତ୍ରରେ ପୂଜା କରାଯାଏ । ମହାନବମୀ ତିଥିରେ ନିଶାର୍ଦ୍ଧ ପୂଜା ସମୟରେ ମହାମାରୀ ମନ୍ତ୍ରରେ ପୂଜା କରାଯାଏ । ଦଶହରାରେ ଦେବୀଙ୍କୁ ଅପରାଜିତା ମନ୍ତ୍ରରେ ପୂଜା କରାଯାଏ । ଏଠାରେ ସୂଚନାଯୋଗ୍ୟ ଯେ ସାଧାରଣ ଦିବସମାନଙ୍କରେ ସେବକମାନେ ଦେବୀଙ୍କୁ ଭୁବନେଶ୍ୱରୀ ମନ୍ତ୍ରରେ ପୂଜା କରିଥା'ନ୍ତି । କିନ୍ତୁ ବିଶେଷ ପର୍ବମାନଙ୍କରେ ଦେବୀଙ୍କର ପୂଜା ଏକାକ୍ଷର ମନ୍ତ୍ରରେ ହୋଇଥାଏ ।

ଶାରଦୀୟ ପୂଜାର ଶେଷ ଦିବସ ଦଶମୀ ତିଥିରେ ଦେବୀଙ୍କର ଦଶହରା ଉତ୍ସବ ଅନୁଷ୍ଠିତ ହୁଏ । ସେହିଦିନ

ଘଟ ବିସର୍ଜନ କରାଯାଏ । ତାହାପରେ ଦେବୀଙ୍କ ପ୍ରତିମାକୁ ଦକ୍ଷିଣାଭିମୁଖୀ କରାଇ ପୂଜକ ସହସ୍ରାକ୍ଷ ମନ୍ତ୍ରରେ ମହାସ୍ନାନ ପୂର୍ବକ ପଞ୍ଚୋପଚାରରେ ପୂଜା କରିଥାନ୍ତି । ତାହାପରେ ବିସର୍ଜନ କର୍ମ ଆରମ୍ଭ ହୁଏ । ଅପରାଜିତା ସ୍ତୋତ୍ରପାଠ ପରେ ଘଟପୂଜିତ ଦେବତାମାନଙ୍କର ବିସର୍ଜନ କରାଯାଏ । ତାହାପରେ ଆଚାର୍ଯ୍ୟ ପୁରୋହିତ ସେବକମାନଙ୍କର ମଙ୍ଗଳା ରୋପଣ କରି ଶାରଦୀୟ ପୂଜାର ପରିସମାପ୍ତି କରନ୍ତି । ପ୍ରଚଳିତ ପ୍ରଥାନୁସାରେ ବ୍ରାହ୍ମଣମାନେ ଦେବୀଙ୍କ ପାଦ ପଦ୍ମରେ ଯବାଙ୍କୁର ଓ ଶମୀପତ୍ର ଅର୍ପଣ କରି ଜଗତର ମଙ୍ଗଳ ପାଇଁ ପ୍ରାର୍ଥନା କରନ୍ତି ।

ଶାକ୍ତ ଧର୍ମଧାରା ବୌଦ୍ଧ ଓ ଜୈନଙ୍କ ଉପରେ ପ୍ରଭାବ ବିସ୍ତାର କରିଥିଲା । ନିରୀଶ୍ୱରବାଦୀ ଜୈନମାନେ ବିରଜା ଉପାସନାରେ ଆକୃଷ୍ଟ ହୋଇ ଚକ୍ରେଶ୍ୱରୀ ସରସ୍ୱତୀ, କାଳିକା, ଶ୍ୟାମାଚଣ୍ଡୀ, ବିରଜା, ଧାରିଣୀ ପ୍ରଭୃତି ଦେବୀଙ୍କର ଉପାସନା କରିଥିଲେ । ଶାକ୍ତ ଧର୍ମର ସାରସ୍ୱତ କଳ୍ପ ପ୍ରଭାବରେ ସେମାନେ ଦେବୀ ବିରଜାଙ୍କୁ ମହାସରସ୍ୱତୀ ଜ୍ଞାନ କରିଥିଲେ । ବୌଦ୍ଧମାନେ ମଧ୍ୟ ଶକ୍ତି ଉପାସନାକୁ ଆପଣାର କରିନେଇଥିଲେ । ବୌଦ୍ଧ ତନ୍ତ୍ରର ଉନ୍ମେଷ ଘଟି ବଜ୍ରଯାନ, କାଳଚକ୍ରଯାନ ଓ ସହଜଯାନ ପ୍ରଭୃତି ତାନ୍ତ୍ରିକ ପଦ୍ଧତି ଜନ୍ମଲାଭ କରିଥିଲା ।

ଶାକ୍ତ ଦର୍ଶନରେ ମା’ ବିରଜା ବିଷ୍ଣୁମୟୀ ବୈଷ୍ଣବୀ, ଶିବ ଶକ୍ତିମୟୀ ଶିବାନୀ, ବ୍ରହ୍ମଶକ୍ତିମୟୀ ବ୍ରହ୍ମାଣୀ, ଦିବ୍ୟାନନ୍ଦରୂପା ପରମ ଶକ୍ତି, ସୌନ୍ଦର୍ଯ୍ୟ, ଔଦାର୍ଯ୍ୟ, ଗାମ୍ଭୀର୍ଯ୍ୟ ଔତ୍ସୁକ୍ୟ ଏବଂ ଆହ୍ଲାଦ ପ୍ରଭୃତି ଅଲୌକିକ ଗୁଣ ସଂପନ୍ନା । ସେ ଦୟା ଓ କରୁଣାର ଅବତାର । ସେ ଗାୟତ୍ରୀ, ସାବିତ୍ରୀ ଓ ସରସ୍ୱତୀ । ସେ ସନାତନୀ, ମହାଦେବୀ, ସୁଧାମୟୀ ତଥା ବିଶ୍ୱ କଲ୍ୟାଣକାରିଣୀ । ସେ ଅଦ୍ୱୈତବାଦର ପ୍ରତିପାଦକ ତତ୍ତ୍ୱ।ତିଦା , ସଚ୍ଚିଦାନନ୍ଦା । ସେ ହିଁ ଭାରତୀୟ ଶକ୍ତି ଧର୍ମର ସଂସ୍କୃତି ଓ ଦର୍ଶନର କେନ୍ଦ୍ରବିନ୍ଦୁ । ତାଙ୍କରି ପୀଠରେ ସକଳ ପ୍ରକାର ଚେତନାରେ ଶାକ୍ତ ଚେତନାର ମଧୁର ସମନ୍ୱୟ ସଙ୍ଗଠିତ ହୋଇ ସାର୍ବଜନୀନ ଶାକ୍ତ ଉପାସନାର ମହନୀୟତା ପ୍ରକଟିତ ହୋଇଥିଲା । ତାଙ୍କ ପୀଠରେ ବୈଦିକ, ଅବୈଦିକ, ଶୈବ, ଶାକ୍ତ, ଜୈନ, ବୌଦ୍ଧ, ସଭିଏଁ ସମାନ । ଦେବୀ ବିରଜାଙ୍କ ରୂପ, ଧାମ, ଲୀଳା, ତତ୍ତ୍ୱ, ଦୈନନ୍ଦିନ ନୈମିତ୍ତିକ ନୀତିନିଯୋଗ ତଥା ପର୍ବପର୍ବାଣିରେ ଶାକ୍ତ ଧର୍ମ ସଂସ୍କୃତି ଓ ଦର୍ଶନର ଧାରା ପ୍ରବାହିତ । ଗୋଟିଏ ବାକ୍ୟରେ କହିଲେ ଭାରତୀୟ ଶାକ୍ତ ଧର୍ମର ସଂସ୍କୃତି ଓ ଦର୍ଶନରେ ଆଦ୍ୟାଶକ୍ତି ବିରଜା ଅନନ୍ୟା ଓ ଅନବଦ୍ୟା ।

ରାମକୃଷ୍ଣ ପରମହଂସଙ୍କ ଭାଷାରେ–

‘‘ଆମାର ମା’ ତ୍ୱଂହିତାରା,
ତୁମି ତ୍ରିଗୁଣ ଧରା ପରାତ୍ପରା
ତୋରେ ଜାନିମାଦେନ ଦୟାମୟୀ,
ତୁମି ଦୁର୍ଗମେତେ–
ତୁମ ଜଲେ ତୁମି ସ୍ଥଲେ,
ତୁମି ଇ ଆଦ୍ୟା ମୂଳେ ଗୋ ମା’
ଆଛ ସର୍ବଘଟେ ଅକ୍ଷପୁଟେ
ସାକାର ଆକାର ନିରାକାରା ।
ତୁମି ସନ୍ଧ୍ୟା, ତୁମି ଗାୟତ୍ରୀ,
ତୁମି ଇ ଜଗଦ୍ଧାତ୍ରୀ ଗୋ ମା’’
ତୁମି ଆକୁଲେର ତ୍ରାଣକର୍ତ୍ତା
ସଦାଶିବେର ମନୋହାରା ।’’

ସହାୟକ ଗ୍ରନ୍ଥସୂଚୀ

(୧) ମିଶ୍ର, ଅନ୍ତର୍ଯ୍ୟାମୀ । ଭାରତୀୟ ଧର୍ମ ଓ ସଂସ୍କୃତି । ପୃ ୪୩–୫୨

(୨) ପତି, ଜ୍ଞାନ ରଂଜନ । ଶକ୍ତି ପରଂପରାରେ ଶ୍ରୀ ବିରଜା । ଯାଗଦୀପ, ୨୦୧୦ । ପୃ ୨୫–୨୯

(୩) ପଟ୍ଟନାୟକ, ତ୍ରିନାଥ । ତନ୍ତ୍ରଦେବୀ ବିରଜା : ଯାଗଦୀପ । ୨୦୧୦ । ପୃ ୩୦–୩୨

(୪) ମିଶ୍ର, ଭୂପତି । ସ୍ମୃତିଲିପି । ଅକ୍ଟୋବର – ଡ଼ିସେମ୍ବର ୨୦୦୮ । ପୃ ୩

(୫) ଜେନା, ସିଦ୍ଧେଶ୍ୱର । ଦେବୀ ବିରଜା ଏକ ପୌରାଣିକ ସର୍ବେକ୍ଷଣମ୍ । ଯଜ୍ଞପ୍ରଭା । ୨୦୦୬ । ପୃ ୭୬

(୬) ପାଢ଼ୀ, ଏକାଦଶୀ । ଶୈବକ୍ଷେତ୍ର ଯାଜପୁରରେ ଦେବୀ ବିରଜାଙ୍କ ପ୍ରଭାବ ଓ ପ୍ରତିଷ୍ଠା । ଯଜ୍ଞପ୍ରଭା । ୨୦୧୫ । ପୃ ୩୬–୪୪ ।

(୭) ଦାସ, ଜୟକୃଷ୍ଣ । ଦିଗଜ । ଯାଜପୁର, ୨୦୦୬ । ପୃ. ୨୧–୨୨

(୮) ଦାସ, ବୈଷ୍ଣବ ଚରଣ । ବିରଜା କ୍ଷେତ୍ର ପରିକ୍ରମା । ପୃ. ୭୭

(୯) ବେହେରା, ଦୁଃଖୀଶ୍ୟାମ । ଶ୍ରୀଜଗନ୍ନାଥ । ଭୁବନେଶ୍ୱର, ପୂଜା ବିଶେଷାଙ୍କ , ୧୯୯୮ ପୃ- ୨୫–୨୭

(୧୦) ବେହୁରିଆ, ରବୀନ୍ଦ୍ର କୁମାର । ନୂଆ ଯୁଗର ନୂଆ ସକାଳ । ଜୁନ୍ ୨୦୧୨ । ପୃ ୬–୯

(୧୧) ରଥ, ଜୟନ୍ତୀ । ଓଡ଼ିଶାର କଳା ଓ ସଂସ୍କୃତି । ପୃ –୯୧

(୧୨) ସ୍ୱାଇଁ, ଗିରିଧାରୀ । ଦିଗତ । ଯାଜପୁର ୨୦୦୬ । ପୃ ୮୭–୮୮

(୧୩) ମିଶ୍ର, ସୁରେନ୍ଦ୍ର କୁମାର । ଯଜ୍ଞପ୍ରଭା । ୨୦୧୫ । ପୃ ୧–୧୭

(୧୪) Rajguru S.N. Inscriptions of Orissa. Vol-1, Part - II, P. 81

(୧୫) Chand, RP. Memory of Archaeological survey of India. No 44, P.4

(୧୬) Sircar, D.C. the sakta Pithas P. 12

(୧୭) Mishra, B. Orissa under the Bhoumking. P.26

(୧୮) Sakti cult and Tara P. 4

(୧୯) ପାଣିଗ୍ରାହୀ, କୃଷ୍ଣଚନ୍ଦ୍ର । ଇତିହାସ ଓ କିମ୍ବଦନ୍ତୀ । ପୃ ୬

(୨୦) ପଣ୍ଡା, ଭଗବାନ । ଓଡ଼ିଶାର ଶାକ୍ତ ସଂସ୍କୃତି । ପୃ ୬୧

(୨୧) ମହତାବ, ହରେକୃଷ୍ଣ । ଓଡ଼ିଶାର ଇତିହାସ ପ୍ରଥମ ଖଣ୍ଡ , ପୃ ୫୪

(୨୨) ଋକ୍ ବେଦ, ୧୦ମ ମଣ୍ଡଳ, ୧୦ମ ଅନୁବାଦ, ୧୨୫ ସୂକ୍ତ

(୨୩) ମହାଭାରତ, ବନପର୍ବ, ୮୩ ଅଧ୍ୟାୟ ଶ୍ଳୋକ ୬/୭

(୨୪) ବ୍ରହ୍ମପୁରାଣ, ୪୨ ଅଧ୍ୟାୟ

(୨୫) ପ୍ରପଞ୍ଚସାରତନ୍ତ୍ର ୩/୪୫

(୨୬) ଅଥର୍ବ ବେଦ ୮/୧୦

(୨୭) କାଳିକା ପୁରାଣ, ୬୪ ଅଧ୍ୟାୟ

(୨୮) ବ୍ରହ୍ମଯାମଳ, ଆଦ୍ୟସ୍ତୋତ୍ର- ୯

(୨୯) ଶ୍ରୀ ଶ୍ରୀ ଚଣ୍ଡୀ, ପ୍ରାଧାନିକ ରହସ୍ୟ । ୫ମ ଶ୍ଳୋକ ।

(୩୦) J.B.O.R.S., Vol - 11, P. 419-27

ସଭାପତି, ଚାନ୍ଦବାଲି ସାଂସ୍କୃତିକ ପରିଷଦ
ଚାନ୍ଦବାଲି, ଭଦ୍ରକ, ପିନ୍–୭୫୬୧୩୩

❖ ❖ ❖